

ÖT
PÁRBESZÉD

Asztali beszélgetések 1.

Sorozatszerkesztő
Galambos Ádám

ÖT PÁRBESZÉD

Luther Kiadó
Budapest, 2008

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány működését segítették:

Danubius Hotel – Rába Hotel, Győr

Platán étterem, Budapest

Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János

Tanítóképző Főiskolai Kar

Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium

Mosonmagyaróvári Piarista Rendház

Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium

Szakács Imre, a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat elnöke

Firtl Máttyás, a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat

általános alelnöke

Kovács Béla, a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat főjegyzője

Gere Attila borász

OTP – Nyugat-Magyarországi Régió

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,

illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás

a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány, 2008

© Luther Kiadó, 2008

Művészek: © Deim Pál, 2008 © Fehér László, 2008 © FeLugossy László, 2008

© Simon András, 2008 © Vinczellér Imre, 2008

Fotó: © Deim Péter, 2008 © Kondella Mihály, 2008

Luther Kiadó, Budapest, 2008

Felelős kiadó: Kendeh-Kirchknopf Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Műszaki szerkesztő: Galgóczi Andrea

Borítóterv: Csermák Zsuzska

Nyomdai kivitelezés: Vitacomp – Solutions Bt.

Felelős vezető: Vass Pál

ISBN 978-963-9571-78-5

ISSN 1789-9494

TARTALOM

ELŐSZÓ / 7
Hankiss Elemér

AZ IDENTITÁS / 11
Esterházy Péter • Fabiny Tamás

GENEZIS / 49
Heller Ágnes • Jutta Hausmann

HOGYAN ÉL AZ EMBERBEN ISTEN TÖRVÉNYE? / 83
Jelenits István • Csepregi András

AZ ÉRTELMISÉG KÜLDETÉSE ÉS FELELŐSSÉGE / 105
Jókai Anna • Lengyel Anna

„TISZTELD ATYÁDAT ÉS ANYÁDAT!” AVAGY A CSALÁD / 133
Vekerdy Tamás • Réz-Nagy Zoltán

UTÓSZÓ / 159
Galambos Ádám

ELŐSZÓ

Beszélgető könyv

Öröm olvasni ezeket a beszélgetéseket. Mert az ember néha már azt hiszi, hogy a politikai-közéleti ricsaj mögött néma az ország. És íme az ellenbizonyíték: csendben, elgondolkozva komoly emberek – írók, teológusok, lelkészek, filozófusok, pszichológusok – életünk fontos dolgairól beszélgetnek. Nem komolykodva és tudálékosan, hanem szabadjárá engedve gondolataikat, játszva velük, rögtönözve, ránk záporozva meglepő kérdéseiket s válaszaikat.

Hányféleképpen lehet olvasni a Bibliát? Mást mond-e a teológusnak, a filozófusnak, az antropológusnak, a filológusnak vagy az „egyszerű” hívőnek? Milyen üzenetek rejlenek a sorok mögött? Mi a Genézis? Történelemkönyv? Vagy az emberi lét alapvető helyzeteinek, dilemmáinak képletes leírása? Kiknek van igazuk: a darwinistáknak vagy a kreacionistáknak? S ha egyiküknek sem, akkor...? A Biblia szerint kit teremtett Isten előbb? Évát vagy Ádámot? S mi a jelentősége a sorrendnek?

Mi az alapvető különbség a keresztény és a zsidó felfogás között? Az, hogy a „zsidó vallásnak nincs dogmatikája”? Nincs „Hiszekegy”-e? Az, hogy „csak el kell fogadni, hogy minden igaz, ami a Tórában van, de hogy mi van benne”, azt az embernek magának kell megpróbálnia megfejtenie, értelmeznie? Hogyan értendő az a tanítás,

hogy ha hiszel Istenben, az „neked jó..., Istennek közömbös”? Miért a Biblia „a legjobb szöveg”, miért jobb, mint minden más szöveg?

Isten szól hozzánk-e a próféták szavaiban? A próféták a már adott törvények betartását kérték-e számon az embereken, vagy ők maguk is fölfedeztek, megfogalmaztak új törvényeket? Hogyan válhatott a sokszorosan bűnös Dávid a Messiás előképévé? Jézus volt-e az utolsó próféta?

A Tízparancsolat parancsolat-e vagy örömhír? Ígéret, biztatás, útmutatás, ajándék, Isten szeretetének a záloga? Kordában tartja az embert, vagy felszabadítja? „Korlát vagy kapaszkodó”? A szigor vagy a szeretet a forrása? Hogyan értelmezhető Szent Ágostonnak az a mondása, hogy „Szeress, és tégy, amit akarsz”? Jobbá tette az embert, az emberiséget az, hogy megismerte Isten tíz parancsolatát? Igaza van-e Kierkegaardnak, amikor azt fejtegeti, hogy betartva a Tízparancsolatot, az erkölcsösség grádicsán lépegetve nem lehet eljutni a hitig, a Megváltóig, a megváltásig? Mi a megoldása Ábrahám és Izsák rettenetes és titokzatos történetének? És hogyan lehetnek rendes, erkölcsös polgárok, jó családapák a tömeggyilkosok? Minden helyzetben abszolút érvénye van-e a Tízparancsolatnak? Minden esetben Isten elleni bűn megölni valakit? A háborúban is? Mindig és minden körülmények között igazat kell mondani? Mit jelent az, hogy „igazságban élni”? Hogyan fér bele a szeretet vallásába az, hogy Kálvin máglyára küldte legjobb barátját, Szervét Mihályt?

Általános érvényű-e az a parancsolat, hogy „Tiszteld atyádat és anyádat”? Tisztelni kell-e azt az apát is, aki nem méltó tiszteletre? Hogyan függ össze a tisztelet és a szeretet? Tisztelnie kell-e a szülőnek a gyereket? Milyen értelemben mondható az, hogy a szülő „teremtője” a maga gyerekének? Engedelmségre tanítva nem szolgálává, alattvalóvá neveli-e gyerekeit? Milyen szülői magatartás nyomoríthatja meg a gyereket egy életre?

Hogyan s miért alakult, alakulhatott ki a haragos, szigorú, büntető, illetve „az evangéliumot hirdető, ajándékozó, felszabadító Isten” képe? A magányos zarándok vagy a közösségben élő ember találhatja meg könnyebben Istent?

Ha embertelenséggel találkozik az ember, az megrendíti vagy megerősíti-e a hitében? A szomorúság vagy az öröm vallása a kereszténység?

Mi az egyház hivatása? Hirdetni kell az egy és egyetlen igazságot, vagy a hívekkel együtt kell keresnie az igazságot? Istent? Milyen volna az „ecclesia colloquens”, az egymással beszélgető, eszmét cserélő hívek egyháza? Mi a feladata a lelkipásztornak? Nagy társadalmi kérdésekkel kell foglalkoznia? Mindennapi gondjaikban kell segítenie az embereket? Vagy mindezek mellett s mindezeknél inkább kérdeznie kell tudni, és meg kell hallania, hallgatnia az embereket érdeklő, kínzó kérdéseket?

Van-e valami közös a Szentlélek inspirációja és az írói ihlet között? Lehet-e az ember egyszerre író és négy gyerek apja? Mi a szerepe az erő és a gyengeség „szívárványos kettősségének” az írásban, a hitben, az ige hirdetésében?

Mi az irodalom feladata? Társadalomkritika? A társadalom palélózása, jobbítása? A szabadságért való küzdelem? Vagy „az irodalom mindig a létről, a lét titkairól hivatott hírt hozni”? Igaz-e az, hogy nem „népben és nemzetben, hanem alanyban és állítmányban kell gondolkoznia”? Igaz-e az, hogy Weöres Sándor feledhetetlen négy-sorosai nélkül „egész más lenne az emberiség története”?

Mi a feladata az értelmiségnek? Az, hogy keresse az élet értelmét? Hogy ne hazudjon magának és másoknak? Hogy megpróbálja „tágítani” az ember univerzumát? Hogy ne nyugodjék bele abba, „hogy a világ olyan, amilyen”? Hogy „az élő Istennel töltsse meg” hétköznapi életünk üres kereteit? Hogy hirdesse a „lélek jelenlétét” ebben a világban? Hogy kinyissa az ajtót Isten előtt, akkor is, ha „Godot”-ként kopogtat, s akkor is, ha az emberek félnek tőle, s nem akarják beengedni?

Mit kezdjen az ember az életével? Egyáltalában: mi az ember szerepe, hivatása, feladata itt, ebben a világban? És mik az emberi személyiség forrásai? Milyen erők formálták Esterházy Pétert Esterházy Péterre vagy Jókai Annát Jókai Annává? Mi alakítja az író-t íróvá, a papot pappá, az embert emberré? – Egyetlen személyisége, énje, sze-

repe van az embernek, vagy tucatnyi? S erős, acélos, rugalmas-e ez a személyiség, vagy menthetetlenül „recseg-ropog”? Hol vannak ma az igazi emberi személyiség és igazi emberi lét hiteles mintái?

Hogyan függ össze az emberi személyiség autonómiája és a közösség léte, érdeke? Mit ért az író azon, hogy a család: „egyedül lenni meg nem egyedül lenni”? Magányos volt-e Hrabal, egy emberi közösség ezernyi gondjának-bajának-örömeinek-bukásának-dialalának, angyali s ördögi tetteinek zseniális krónikása?

Miért nem néztünk, nézünk szembe a múltunkkal? Lehet-e a jelent s a jövőt építeni a múltra való emlékezés nélkül? Mi köze a vallásnak az emlékezéshez? Mire kell emlékeznünk? Hogyan értendő az, hogy „a ma kezét fog a tegnapelőttel a holnapért”? Miért kell az embernek „elmondania” önmaga történetét, újra és újra, önmagának és a másik embernek?

Hogyan bocsáthatunk meg azoknak, akik az elmúlt évtizedekben megszegték az emberiesség alapvető parancsait? Hogyan viselhette el a hívő a „stigmát” az elnyomás évtizedeiben? Igaz-e az, hogy „a rendszerváltás nem oldott meg semmit”, mert „az emberi lélekben nem változott semmi”? Igaz-e az, hogy ma Magyarországon „úgy ateisták az emberek”, hogy nem is tudják, mit tagadnak, miben nem hisznek? Miért durvult el annyira az élet Magyarországon? Mit tehetünk? Hogyan kell élnünk s cselekednünk egy megromlott világban, „a lélek sötét éjszakájában”? Igaz-e az, hogy amit tehetünk, az nem több, mint „egy csepp emberség” a „szervedés oceanjában”?

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések és a rájuk adott válaszok várják az olvasót ebben a gondolatokban gazdag könyvben.

Hankiss Elemér

AZ IDENTITÁS

ESTERHÁZY
PÉTER

FABINY
TAMÁS

Galambos Ádám Nagyon sok szeretettel köszöntöm meghívott vendégeinket: *Esterházy Péter* író és *Fabiny Tamás* evangélikus püspököt. Mai témánk az identitás. A szó jelentésének utánanézttem az értelmező kéziszótárban, ahol mindössze annyit találtam róla, hogy azonosságtudat. Elgondolkoztam rajta, hogy mivel könyvtárnyi terjedelmű tanulmány szól erről az egyetlen szóról, ezért talán csak hely hiányában szerepel ilyen kevés, vagy egyszerűen így a legcélszerűbb megfogalmazni. Ezt követően utánanézttem egy pszichológiai lexikonban is, de ott sem volt sokkal bővebb a meghatározás: „Azonosság, énazonosulás, a személyiségfejlődés eredménye. A folyamat egy egész életen át tart, és szinte minden szerepünkkel azonosulunk.” Ezen a helyen világi szerepet, családi szerepet, társadalmi szerepet és globális identitást értett a lexikon. Az a kérdésem, hogy számotokra mi az identitás?

Esterházy Péter Mielőtt még részletesebben elkezdenék a kérdésre válaszolni, megkérdezném, hogy itt mindenki protestáns? Nem? Hála Istennek! Ez már része volt a válasznak, én például szeretem magam katolikusnak mondani! Persze nyilván első körben kulturálisan definiálnám ezt a fogalmat, kevésbé a hittel kapcsolatosan. Azt gondolom, hogy többféle identitásunk van, és abból keveredik aztán ki valami, amire tulajdonképpen már nincsen szó, amiről nem

tudunk mondatot mondani, csak megmutatni tudjuk, mert az „titok, északfok, idegenség”. Azon lehet tűnődni, hogy a többféle identitásunk közül melyiket tartjuk fontosnak. Például a család. Én ugye sajátos családdhoz tartozom – nem mindegyik ilyen. Nekem ehhez a történelmi családhoz nem drámai a kapcsolatom, hanem teljesen magától értődő. Ez azért lehet így, mert amikor én megismertem – ’50-ben születtem –, akkor ennek a nagyhatalmú családnak éppen nem volt semmilyen hatalma. Amikor pedig egy nagyhatalmú családnak nincsen hatalma, az nagyon rokonszenves, ahhoz nem kell kritikai alapon közelíteni.

Ugyanilyen a kapcsolatom vagy a kapcsolatomnak a gyökere az egyházzal is. Amikor én, mondjuk így, ministránsként vagy aztán főleg nagymamám révén megismertem a klérust, akkor a katolikus egyház éppen vereségben élt. Na most egy ilyen vereségben élő katolikus egyház a legszebb, a legszerethetőbb. ’90 után alig tudtam valamilyen kritikai hangot találni, ami pedig egészséges volna. Tehát azt mondanám első körben, hogy a sokféle identitásból alakul ki valami. Majdnem tréfásan mondta közölünk itt valaki, amikor jöttünk be a térről, hogy a posztmodern korban az identítások fragmentalizálódnak. Ami igaz, tehát azon még érdemes eltűnődni, hogy aztán mi lesz ebből a sokféle fragmentumból, tehát hogy az egységgé áll-e össze, vagy pedig ennek akadályai vannak.

Fabiny Tamás Én is katolikus vagyok, kevesen tudják rólam. De utánajártam, és azt mondta egy felmenőm, hogy ő katolikus, illetve hogy ő wittenbergi katolikus szeretne lenni. Van római katolikus, van wittenbergi katolikus, és van genfi katolikus. Ha az egyház – a szó eredeti értelmében – „egyetemes”, azaz *katholikosz*, akkor csak az azon felüli visszakapcsolás vagy visszacsatolás lehet a különbség. Nyilván ha már ezt az egyházi identitást vesszük, akkor számomra ez a kisebbségi lét volt mindig a meghatározó (egyházi szempontból kisebbségi lét), ráadásul kétszeres kisebbségi lét, hiszen gyerekkoromtól kezdve ha bárhol előjött, hogy én keresztyén vagyok vagy papgyerek vagyok – ami nem ugyanaz, vagy nem fel-

tétlenül ugyanaz –, akkor egy kicsit furcsán néztek rám, és egy bizonyos stigmát kaptam mint papgyerek. Mindenki, aki adott esetben elárulta, hogy azért nem ment edzésre, mert éppen konfirmációi óra van, vagy éppen bérálni készül stb., azt megbélyegezték, és az ilyen helyzetekből feszültségek adódtak. Ez tehát egy stigma volt az emberen. A protestáns a kereszténységen belül, még a keresztény családokon belül is egy kisebbség volt, amelyre kicsit gyanakodva tekintettek, hogy mit is jelent ez. Sokszor el is kellett magyarázni, hogy a reformáció meg a reformkor hogyan függnek össze, vagy hogyan különböznek egymástól, szóval ez nem mindenki számára volt tiszta, újra és újra el kellett magyarázni. Aztán később a lelkeszi identitásom, ami nyilván egy sokkal későbbi fázisban adódott, amennyiben megvan, az meg újra és újra kérdésekkel konfrontálódott. A leggyakrabban feltett kérdés az volt, hogy akkor te nem házasodhatsz? – igen, sajnos még mindig így van, hogy ha valaki lelkesz, akkor azt azzal kötik össze, hogy cölibátusban kell élnie. Ebben a relációban sokan gyakran a tagadás felől határozzák meg az identitásukat, tehát az, hogy evangélikusok, azt jelenti számukra, hogy nem katolikusok. Ez olyan, mintha azt mondanám: az, hogy én magyar vagyok, azt jelenti, hogy nem vagyok cigány. Sajnos elég csúnya definíciók is születhetnek ebből. Tehát ennek a veszélye is megvan, és éppen ezért jó, ha eljut az ember a negációtól a pozitív megfogalmazásig.

G. Á. Sok mindent hoztatok otthonról?

E. P. Az lassan derül ki, hogy mi az, amit az ember otthonról hozott. Én legjobban akkor látom, hogy mit hoztam, vagy mit kaptam otthonról, ha a testvéreimet nézem. A testvéreimen, mint egy karikatúrán, látom saját magamat. Hallom, ahogy beszélnek, hogy ugyanazoktól tanultunk magyarul. Hogy mi az, amit otthonról hoz az ember? Hát nagyon sokat! Szülőként is ezt nézi az ember, hogy mi az, ami van – és hogy azt hogyan adja. A kezdő szülő hajlamos azt gondolni, hogy mondjuk ilyen protestáns nagy prédikációkat kell tartani, és akkor majd a gyerek megérti, hogy mi a jó és mi a rossz, és

nagyon hamar kiderül, hogy mondhat az ember, amit akar, de amit a gyerek lát, úgymint az számít. És hogy mi az, amit látunk, az nem verbalizálható dolog.

Amit magával hoz az ember, az az erkölcs. Egy nagyon bonyolult átadási művelet. Nekem volt egy ilyen alapvető ikonképem az édesapámról: ül és gépel. Az a kép, hogy mindig dolgozik. Nem akarok úgy tenni, mintha nem én írtam volna a *Javított kiadás* című könyvet, de nem is akarok erről most konkrétan beszélni. Azt hiszem, hogy csak jót tanultam tőle. Tehát szorgalmat, méltóságot, nagyvonalúságot stb... Miközben!... Ez a kettősség tényleg drámai. Amit nem a személyektől hoztam, az talán éppen ehhez a történelmi családhoz való tartozásomat jelenti. S ebből következik, hogy nekem identitásproblémáim – már ami a családomat illeti – nem voltak. Tehát nagyon egyszerűen, durván vagy kicsit gögösen vagy inkább csak formálisan gögösen mondom, hogy én családtörténetként tudtam írni az országom történetét, így az ezzel való azonosulás nagyon magától értődő volt. Ez ügyben sem tettem és nem is teszek föl soha kérdéseket, kicsit gyanúsán is szoktam nézni, mikor erről kérdéseket tesznek föl, miközben látható, hogy Magyarország például azon országok közé tartozik – ellentétben mondjuk Angliával vagy Hollandiával –, ahol ez kérdés. Ahol tudniillik az egyénnek és a közösségnek a viszonya nem magától értődő. De hát Németországot is említhetném ugyanebben az összefüggésben. Akkor elsőre mondjuk azt válaszolnám neked – mert ugye a válasz során derül ki szép lassan, hogy mit is gondolok erről a dologról –, hogy az igazi nagy hozadék otthonról, azt gondolom, ez. Valamiféle nyugodtság – amely nem egészen reális, de nyugodtság a közösséget illetően és a közösséghez való tartozást illetően.

F. T. Érdekes, az írógépnél ülő édesapa képe az én életemben is megvolt, csak én nem tudtam ebből *Harmonia coelestis* írni. De jól emlékszem a képre, és valahogy ez ráadásul elég különös a számomra, mert kiskoromban nem is szerettem apámat – elég rossz emlék, hogy mindig a hátára emlékszem. Ül az íróasztalnál, és gépel – úgy volt az íróasztal befördítve, hogy csak a háta látszott.

E. P. Az én apám szemben volt, de nem nézett föl sosem!

F. T. A hátát láttam, és állandóan püfölte a gépet, nem volt dolgozószobája, mert kis lakásunk volt, de éreztem, hogy azt a külön kis szigetet megteremti magának, és ez nehéz volt. Van egy emlékem még kisebb koromból, amikor még Miskolcon laktunk, és egyszer bebújt az ágyba hozzám. Még ma is élénken bennem él az emlék: reggel odabújt hozzám, és szópókert vagy szóbridzset játszott velem – egy mondatba rejtett szót kellett kitalálni, és azt a feladványt adta ott nekem az ágyban, hogy „Pista mást gondol.” És azt kellett kitalálnom, hogy ebben az a rejtett szó, hogy *Tamás*. Utólag sokat gondolkodtam azon, hogy valószínűleg – és minden tiszteletem az édesapámé – azért maradt meg ez az emlék, mert ezt a játékot nagyon ritkán dugta elém. Nagyon ritkán jelent meg nála ez a játékoság. Ő egy komolyabb és érettebb férfikorra várt, amikor velünk, a fiúkkal már partneri szinten tud beszélgetni teológiáról, történelemről meg egyebekről. Egy ilyen kiskölökkel nem igazán tudott mit kezdeni. Ezen próbálok például az én saját gyerekeim esetében változtatni, és megélni úgy az apaságot, hogy focizzam és játszom velük.

E. P. Azt gondolom, hogy meg kell hallgatni gyermekeinket ötvenéves korukban: lehet, hogy azt mondják majd: az volt a legrémesebb, hogy már rég teológiáról akartam beszélgetni apámmal, ő meg ostoba szóvicceket mondott...

F. T. Előfordult ilyen Marci fiammal, hogy amikor kisebb korban állandóan puszilgattam (most már nem, mert egy tízéves kisfiút már annyira nem lehet), egy idő után ez kezdte őt bosszantani, és akkor az volt a csel, hogy azt mondtam neki, visszakérem a puszit, és akkor még egyszer megpuszítottam, csak másképpen cuppantottam, és azt elfogadta, hogy na jó, én meg még egyszer potyáztam...

Komolyabbra fordítva a szót – bár azt hiszem, ezek az emlékek a legkomolyabb dolgok –, apai ágon én örököltem ezt a papi hivatást, bár sokáig lázadoztam ez ellen, mondván, hogy éppen azért nem

leszek lelkész, mert az édesapám is az. Ő sok generáció után eleve-
nítette fel ezt a Fabiny-hivatást, és egészen a 16. századig vissza tudja
vezetni, hogy már akkor volt Erdélyben egy *Fabinus* nevű pap, aztán
néhány évszázadig nem volt a családban lelkész, és a 20. századtól
újra lett. Lázadozásom és tiltakozásom ellenére lelkésznek kellett
mennem. Én tulajdonképpen inkább egy középosztálybeli dzsentrí
hagyományt örököltem, amelynek képviselői a háború után lesza-
kadva, elszegényedve, nyomorúságos helyzetben éltek, de akik min-
dig büszkék voltak a múltjukra, amit örökölték, és amit magukkal
hoztak. Könyvekben és tárgyakban azért ez mégis kézzel fogható
volt, és most is ugyanúgy átadható, mint akkor volt. Anyai ágon pe-
dig egy falusi család hagyományait örököltem. Éppen most útköz-
ben beszélgettünk Csöngéről, *Weöres Sándor* szülőfalujáról, ahon-
nan édesanyám származik, ahol *Esterházy Péter* ezen a héten monda-
ta el beszédét a Weöres Sándor-emlékfácskáért, felavatásának alkal-
mából. Nos, amikor ez a két, tulajdonképpen egymástól egészen kü-
lönböző hagyomány – egyrészt a polgári, másrészt ez a falusi miliő
– az '50-es években egymásra talált, akkor ez a találkozás mind a két
fél számára egy kicsit furcsa lehetett. Én mégis azt gondolom, öröm
a számomra, hogy egy ilyen örökséget kaptam két különböző ha-
gyományból, és mind a kettőben próbálok megmaradni, mind a ket-
tőhöz próbálok hű maradni – minden tiltakozásom és lázadozásom
ellenére.

G. Á. A hagyományt, amit magatokkal hoztatok, egyrészt élitek
bizonyos formában, másrészt mindkettőtöknek van gyermeke. Mit
kívántok átadni nekik a magatokkal hozott hagyományból? Hogyan
látjátok, mennyire szükséges egyáltalán átadni valamit ebből? Hol
húznátok meg ebben a mértéket a számukra?

F. T. Péter nyilván majd sokkal szebben tud erről beszélni. Én is
az ő könyvein nőttem föl bizonyos fokig és egy olyan családi miliő-
ben, amely a gyermekeknek nemcsak a növekedést, a gyarapodást, a
történeteket és az apaságot, hanem ezzel kapcsolatban minden szép-

séget és kint is jelentett. Ami az apaságot illeti, nem hiszem, hogy nagy magasságokba tudnék emelkedni, egyszerűen csak azt érzem, hogy nagyon jó dolog apának lenni. Nekem történetesen van egy tizenkét éves lányom, egy tízéves fiam és egy tizennégy hónapos kisfiam – ez a korai életkor az apák örök öröme. És tényleg, mikor az ember tízéves szünet után újra apa lesz, és újra azt éli át, hogy valaki megint ott van, akire vigyázni kell, és aki sokszor persze megosztja a rendet, és nem tudsz tőle dolgozni, vagy azt csinálni, amit szabad emberként lehetne – hát ez egy nagyszerű dolog.

Én a karikatúra jelleget inkább a gyerekekben látom, nem annyira a testvérben: a gyermekem sokszor karikázza azt, amit én csinállok. Például a telefont a tarkójára csapja, és úgy járkal föl-alá, mert sajnos azt látja az apjától, hogy egyfolytában telefonál – nyilván az én karikatúrámot rajzolja meg. Ez egy figyelmeztető jelzés, hogy milyenek nem kell lenni, és sok-sok más rossz tulajdonságot is visszatükröznek. Ugyanakkor a játékban, játékoságban, a beszélgetésekben, a kérdéseikben azért nagyon-nagyon sokat kap az ember, tehát igazából mindig tanulgatom, hogy mit lehet átadni nekik. Mindezt egyszerűen csak élvezem, és örülök ennek.

E. P. Azt hiszem, van néha az apáknak egy ilyen üveges tekintete, amit például ha Zsozsó nevű lányom meglát rajtam társaságban, akkor segítőkészen odasúgja: „Zsozsó vagyok, a harmadik B-be járok! A lányod!” Egy időben már tudtam, hogy hány évesek, de ez nem egyszerű, mert állandóan változik. De azt, hogy B-s vagy A-s, sosem bírtam megjegyezni. Meg amit mondasz, valóban, az ember nem tudja, hogy mit szeret, vagy mitől ijed meg jobban, amikor azt látja, hogy nagyon különböznek, vagy hogy nagyon hasonlítanak. Nekem ilyen alapélményem: kezdetben még nem kanászodtam el, és sokat segítettem otthon, de aztán ez megváltozott – pedig nincs is itt a feleségem, úgy vallom be! –, tehát vittem az óvodába Marcellt, és le kellett vetkőztetni, meg föl kellett öltöztetni. Ezt ott nagy meglepődöttséggel figyelte a többi anyuka, hát kicsit tényleg hosszabb ideig tartott... De tizenegyre körülbelül mindig végeztünk

is, és akkor már lehetett is menni a gyerekért megint! És akkor látam Marcellen, hogy valami baja volt, és valahogy így ferdén állt a falnál, mintha csak oda lenne támasztva egy partvis. Mindez azért, mert az óvó néni rájuk parancsolt, hogy várjanak valamiért. Nem tudom, hogy én csináltam-e valamit rosszul, vagy ő, mindegy... Csak néztem őt nagyon ingerülten, hogy miért áll ott ilyen szerencsétlenül, és ahogy nézem, a tekintetem továbbment, és azt vettem észre, hogy pontosan ugyanúgy álltam mellette, ferdén, akár egy odatámasztott partvis.

Nem tudom, hogy mennyire számít az apai örökség és az anyai örökség – ugye akkor ez esetben az apai örökség valamiféle arisztokratikus, az anyai pedig a klasszikus keresztény úri közép. Szerintem mind a kettő így, tiszta formában olyan, amelyen nincs mit átadni. Ez a tradíció önmagában megszűnt. Nem is használható a szó, mint-hogy arisztokrácia ma már nem létezik. Nincs, és már nem is lesz. Én biztos nem vagyok az (arisztokratának csak kastéllyal együtt lehet lenni). Ez persze ennél sokkal fájdalmasabb történet. Arra szoktak hivatkozni – politikusok különösen szeretnek –, hogy létezik egy ilyen „értékrend”, csakhogy azzal is szembe kellene nézni, hogy ez a társadalmi réteg széjjel lett verve, és amit szétverték, az sem volt nagyon jó állapotban. Hogyha valamelyest Márait olvasunk, akkor látjuk, hogy '45-ben hogyan beszélt ő a saját osztályáról, milyen kritikusan, sőt megvetően. Másfelől meg éppen egy olyan korszakban nőttünk fel, amikor ez egyáltalán nem létezett, csak az emlékeinkben, de inkább a szülők és nagynénik emlékeiben, és az emlékek persze mindig sokkal szebb formájában mutatják a valóságot. Ezt a szebbet őrzi magában az ember, és adja, vagy nem adja, vagy próbálgatja átadni.

Bennem nincs meg ez a készség, lényegében semmi didaktikai szenvedély nincs bennem. Egy időben azt is reméltem, hogy szülőként nem kell sok mindent csinálni, egyszerűen éli az ember az életét, és akkor a gyerekek majd ezt látják. Nos, ez majdnem így igaz. De nem teljesen, mert vannak olyan kis didaktikai trükkök, amelyek fontosak volnának. Mint például a családi könyvtár, hogy abból a könyv-

tárból mit és mikor adsz a gyerek kezébe. Ebben vannak jó, közepes és rossz tehetségű szülők. Nekem – érdekes módon – nincs ehhez nagy érzékem. Ötéves volt a gyerekem, amikor sikerült őt például egy nagyon szigorú Cage koncertre elvinnem. Tehát az átadásnak vannak talán technikai vagy technokrata módszerei, és ebben én nem vagyok nagyon jó.

G. Á. Tudatosan készültem a következő kérdéssel: a saját munkákat mire alapozzátok? Hol jelenik meg a munkátokban mindannak az alapja, amiben hisztek?

F. T. Elég sok mindent hiszünk, és ezt most a magam nevében mondanám. Az ember életének igazából a munkája szempontjából is több szegmense van. Az én esetemben ez elsősorban a lelkesítő munkát jelenti, de ez a munka éppen eléggé szerteágazó: egészen más például, amikor az ember a szószéken áll és prédikál, látogat egy betegnél, lelkigondozást végez, tanulmányt ír, vagy tanít, vagy valami egyéb lelkesítő tevékenységet végez. Ez éppen eléggé átfogja az ember életét. Azt hiszem közismert, hogy az én életemnek a média iránti érdeklődés is része, rendszeresen készítek televíziós műsorokat és hasonló médiamunkákat. Ez még egy plusz szegmens, akár csak az utóbbi két-három hónapban betöltött püspökség, ami számomra egy új feladat és kihívás. Azt gondolom, hogy ebben a körben megférhet és működhet együtt ez a sokféle érdeklődés. És talán valamelyest analizálódik is ez a sok különböző érdeklődési kör. De hogy mindezt a szerteágazó munkát mire lehet alapozni, az nehéz kérdés. Talán arra, hogy sokféle. Az ember az egyik munkáját ki tudja egészíteni a másikkal. Mint ahogyan a pihenés is állítólag úgy működik, hogy ha az egyik fajta munkából belezuhan az ember másikba, akkor az az adott esetben a korábbi munka felől nézve relaxálást jelent. Kis túlzással talán kicsit olyan, mint a „semmittevés”. Tehát ez a sokszínűség az érdekes, és akkor még ott van a kérdés, hogy a munkához hogyan tudja az ember a pihenést, illetve a családot hozzáigazítani. Ilyen értelemben tényleg azt értem, amikor az ember

nem azzal foglalkozik, ami a kötelessége, nem azért olvasok egy könyvet, mert valamit írnom kell belőle, egy recenziót, vagy annak alapján tanulmányt kell írnom, vagy prédikálnom kell, hanem egyszerűen csak élvezetből. Vagy a családdal azért tudok együtt lenni, mert jó együtt biciklizni vagy együtt játszani. Tehát az a kérdés, hogy a kettő között hogyan lehet megtalálni az összhangot, és ezt a kényes egyensúlyt hogyan tudja az ember a mindennapok során megtartani. És ha már a könyvekről és az olvasásról van szó – most nem utalásképpen mondom –, az életemnek mindig azok a szép időszakai, amikor mondjuk egy Esterházy-könyvet olvashatok, mert az a tevékenység általában elég kevés konkrét egyházi feladattal jár együtt. Nem azért olvasok egy Esterházyt, mert a prédikációban idézni fogom...

E. P. Pedig az volna a jó! Erre mondhatnád, hogy „olyan könyveket kéne írni”!

F. T. Hadd említsek egy példát, nem tudom, hogy melyik művedben olvastam, de emlékszem egy nagyon érzékeny témára, hogy valaki, egy barátod a gyereke haláláról tudósít a telefonban. Súlyos betegség után halt meg. S valami olyasmit írsz, hogy „leteszem a telefont, és abban a pillanatban mint egy zugárus imádkozni kezdtem”. Van ilyen?

E. P. Igen.

F. T. Én ezt egyszer elmondtam egy igehirdetésben. Tehát jobb, ha tudod, hogy ez a rendhagyó mondat vagy szófordulat, amely egy imádkozásról úgy beszél, hogy „mint egy zugárus, imádkozni kezdtem”, nagyon nagy segítség tud lenni a lelkeszi munkában, mert nem azt a megszokott módon eldarált, patetikusan elmondott és liturgiailag szépen megkomponált imádságot fejezi ki, hanem azt a szermermes és sokszor kétségbeesett lelki aktust, a nagyon mélyről feltörő, igazán szívből jövő imádságot. És ha ezt át tudja adni az ember

egy szószéken vagy egy személyes beszélgetésben, akkor ez sokkal hitelesebb, mintha egy teológiai szerzőt idézek, és azt mondom, hogy ez az imádságnak a helyes módszere, és így kell imádkozni. A munka és a hit kapcsolatától kanyarodtam ide, de azt hiszem, itt összefügg az egyik a másikkal.

G. Á. Úgy vélem, neked már könnyebb a helyzeted, mert van mire alapozni!

E. P. Tehát én a munkámat Fabiny püspök úr válaszára alapozom?

Az írás vagy az „íróság” ebből a szempontból bonyolult képződmény, úgy értem, hogy a tudást és a nem tudást egy bonyolult rendszerben összekapcsoló tevékenység, tehát lényegesen különbözik mondjuk az autószereléstől: az autószerelő megtanul valamit, és azt tudja; és minél jobban tudja, annál jobb autószerelő. De az írásnál nem így van. Ott a tudásnak is szerepe van, meg a nem tudásnak is szerepe van. Mert ha csak a tudásra épít az ember, akkor abból csupán rutin lesz. És azt gondolom, hogy nincs halálosabb a művészet számára, mint a rutin. A tudás a művészethez nem elég, joggal gyanakszunk a tudásra. De a nem tudás sem elég önmagában, mert ha nem tudsz valamit, akkor azt nem tudod. Tehát a tudásnak és a nem tudásnak ez a dialektikája egy nagyon furcsa kettősség, ami erősen összefügg a magabiztossággal is. Valamit csinálni, megalkotni, létrehozni – az bizony teremtés. És akkor ezt a mondatot nem is folytatom tovább! Ehhez kell magabiztosság, vagy legalábbis egyfajta erő kell hozzá. De csak erőből nem lehet. Tehát amit az előbb a tudás és a nem tudás kapcsán fogalmaztam, az az erő és gyengeség kapcsolata is érvényes, tehát erősnek is kell lenni, meg gyöngének is kell lenni. Ez nagyon furcsa, mert ha csak gyöngé vagy, akkor nem leszel képes előrébb jutni. Tehát nem írni, az legitim dolog, de most ugye az írás felől nézzük, hogy valaki író, és írni akar. Gyöngének lenni, az szintén nagyon is legitim. Mostanában egy olyan időszakot élünk, amikor nem szeretjük a gyengéket, csak az erőseket szeretjük, akik

például túljutnak a tévévetélkedő nem tudom hányadik lépcsőjén, tehát arról van szó, hogy mindig az erősebb a tudás, a siker birtokosa, ő a győztes... A sikertelenségről, a gyöngeségről, a vereségről nem tudunk jól beszélni. A halálról sem... De az íráság mindig ennek a két ellentétnek a furcsa szivárványává teszi a valóságot, és ezt próbálja kifejezni. Nehéz is megtanulni, és ezt tulajdonképpen nagyon méltánytalannak érzi az ember. Én például kilenc évig dolgoztam a *Harmonia coelestisen* – kilenc és fél évig –, és az utolsó pillanatig az volt az érzésem, hogy elronthatom! Egyfelől utólag azt lehet mondani, hogy ha nincs meg benned ez az érzés, akkor valamit rosszul csinálsz. De amikor komolyan vettem ezt, akkor folyamatosan meg voltam sértődve – nem tudom pontosan, kire voltam megsértődve –, mert az mégse járja, hogy kilenc évet dolgozom, és aztán még mindig elronthatom! Tehát minden reggel evvel a kettős érzéssel ébredtem... Nagyon jó érzés reggel tudni, hogy mire kezdődik a nap. Arra kezdődik, hogy beülök a szobámba, és azt csinálom, mint mindig. De hát ebben van valami rémséges is, hogy már megint azt csinálom, amit mindig. És azt, hogy az utolsó pillanatig el lehet valamit rontani, kifejezetten barátságtalan lépésnek tartom a teremtéstől, de ez már csak így van, az alkotásnak ilyen a természete. Folyamatosan ebben a kettős feszültségben kell működnie. Ha azt a kérdést teszem fel, hogy mire alapozódik a munkám, akkor azt lehet mondani, hogy *tu es Petrus* – és erre az igoványra építem az írást.

G. Á. *Németh László Iszony* című regényének francia kiadású előszavában *Illyés Gyula* ezt írja: „Képzeld el, hogy egy kiváló tehetségű ember arról ír regényt, hogy mit szenved egy falu a Duna kiöntései miatt. Csak gratulálni tudunk, hogy művészetével ilyen nemes tárgyat emel föl. Képzeld el aztán, hogy ugyanannak a népnek a legnagyobb drámaírója arról ír tragédiát, miért nem sikerült valakinek a Duna áradásait megakadályozni. De a legnagyobb költő is arról írja első, második, sőt tizedik verseskönyvét, hogy a Dunát sürgősen szabályozni kell. Majd a kritikusok is azon a mérlegen mérik az alkotások értéksúlyát, hogy milyen fokban szolgálják azok az árvizek

meggátlását, s mindannak a népbetegségnek, közlekedési, mezőgazdasági és közoktatásügyi bajnak, amit a zabolátlan folyók okoznak. Elképzeljük mi is a hangot, amely az áradások s azok kifogyhatatlan következményeinek huszadik ábrázolása után ingerülten fölszattan: Hát hol a vízügyi hivatal? Hol az egészségügyi miniszter, a földművelésügyi, a hadügyi? Érthetetlen, miért gyötreti magát ezekkel épp az irodalom?”

Mi a mai irodalom feladata, identitása?

E. P. Hát ez tán azért van, mert kicsit öregebb vagyok, mint te, de ha meghallom azt a szót, hogy az irodalom „feladata”, akkor ilyen kis piros-fehér-zöld kiütéseket kapok... Amiről te beszélsz, és amiről Illyés is kritikusan szól – az író mint vízügyi hatóság –, ez ugyebár egy nagy hagyomány a magyar irodalomban. Amit fölolvastál, az ebben a megfogalmazásban félreérthető, és erre kapásból mondatnánk azt, hogy micsoda ostobaság, hát hogy lehetnek ilyen ostobák a magyar költők, hogy a vízügygel foglalkoznak? A „vízügy” metafora azt jelenti tulajdonképpen, hogy a szabadsággal, a függetlenséggel vagy az ország sorsával foglalkoznak. Ez a sajátosság a mi történelmünkéből adódik, amelyet közönségesen szabadsághiányos történelemnek lehet nevezni, és egy szabadsághiányos helyzetben mindenféle föladatok adódnak, mint mondjuk éppen ez is. Amikor nem lehet – mert nincsen szabadsága – a szabadságról beszélni, akkor az irodalomnak nagyon érdekes, furcsa lehetőségei vannak: az irodalom például tud valamiről konkrétan hallgatni! Tehát tud valamiről hallgatással beszélni. Ezt ismerjük már a saját életünkéből is, amikor az irodalom az egyetlen, amely a szabadságra emlékeztet minket. Beszélni tisztességesen, ahogy az Úristen adta, az irodalom sem tud, mert hiszen ha tudna, akkor más is tudna így beszélni – nem tud, de tud utalni rá. El tudja érni azt, hogy a közönség ne feledkezzék meg erről. Azt lehet mondani, hogy ezek a feladatok, amelyeket egy történelmi helyzet ró az irodalomra, nem egészségesek az irodalom számára, de azt is lehet mondani, hogy kit érdekel ebből a szempontból az irodalom? Még az író is azt mondja, hogy hát akkor ez nem ér-

dekli. Ha úgynevezett szabadság van – az úgynevezettet csak azért mondom, mert ezer oldalról meg van támadva a szabadságunk, mert mi szabadság alatt rendszerint politikai szabadságot értünk, de az a szabadság sok felől van támadva, legfőképpen saját magunk által –, ha tehát politikai szabadságban élünk, akkor valóban az a jó, hogy ha az ilyen és hasonló ügyekkel azok foglalkoznak, akik értenek hozzá. A Tisza szabályozását a vízműveknek kell végeznie, nem pedig gyógyító hatású versekben kell beszélnünk róla. A gyógyító hatású versek a Tiszát kevésbé szabályozzák, tehát minden egyes újabb árhullámnál meg lehet tapasztalni, hogy jobb lett volna, ha szakemberek nyúlta volna hozzá. Na most ettől függetlenül továbbra is lehet az irodalomnak egy nagyon magasztos definícióját adni, amely megengedi és magában foglalja a szabadságért való küzdelmet is, mert az irodalom mindig a létről, a lét titkairól hivatott hírt hozni, és az irodalomnak mindig is ez volt a feladata. Ez az időnként közvetlenül kiütköző politikai dimenzió eltörpül emellett. Annál kisebb feladatot nem érdemes az irodalomra rátestálni, mint a lét titkainak a fürkészése.

F. T. Péter azt mondta, hogy lehet hallgatással is beszélni, és ez tényleg így van. Adódhatnak olyan helyzetek, amikor éppen a hallgatás lehet beszédes. Már *Arany János* is leírta azt – az öreg Arany János –, hogy „most szóljon az, hogy hallgatok”, és tényleg előfordulhatnak ilyen élethelyzetek. Ismerek egy jó nevű, 1950-es születésű író, aki valami olyasmit írt, hogy „Mintha valahova odanézni és éppen oda nem nézni nem ugyanazt jelentené.” Tehát hogyha valamit nagyon akarunk nézni, és nem oda nézünk, az ugyanaz. vagy például ha egy autó üvege piszkos, és a koszos részbe beleírják, hogy „piszkos”, akkor pont azok a helyek, ahol a p vagy az i betűk vannak, azok tiszták lesznek, vagyis éppen a negatívummal lehet valami pozitívát elérni...

E. P. Te ezt tényleg olvastad!

F. T. Csak rémlenek ezek a részek. Olyat is mond ez a jó nevű író – és ezzel nagy vihart is kavart, de azt hiszem, ezt jól kell érteni, és fontos időben mondanom –, hogy nem népben és nemzetben, hanem alanyban és állítmányban akar egy író gondolkodni, mert sokszor ugye az volt a feladat, hogy most éppen nemzetben kell gondolkodni – de egy író akkor járja a maga útját, ha tényleg egyeztetni tudja az alanyt meg az állítmányt. Ha ez közvetve hat aztán népi, nemzeti meg sorskérdésekre és a társadalompolitikára, az jó, de programverseket írni, azt gondolom, hogy enyhén szólva nem ízléses, és ez kicsit hasonlít a kereszténységre. Sok hasonló vonást látok az irodalom és az egyház szolgálatában, akár egy prédikációban vagy bármilyen egyházi tevékenységben. Amikor teológusok vagy segédlelkészek voltunk a '70-es, '80-as években, akkor mindig ironikusan vagy szarkasztikusan mondtuk, hogy van az úgynevezett enüf-jelenség. Valaki megír egy cikket, vagy megtart egy átlagos prédikációt, amelyben ugye mindig illet kivágni a rezet és valami nagy ívű beszédet mondani. Az enüf annak a rövidítése volt, hogy az „emberiség nagy ügyeinek felkarolása”. A jelenség lényege pedig az, hogy az ember prédikált mondjuk egy családban élő asszonyról, és a végén már az amerikai négerkérdésről beszélt vagy például a születésszabályozásról, vagy bármi egyéb össztársadalmi problémáról, amelyet feltétlenül aktualizálni kell, és az a lelkész feladata a társadalomban.

Látszólag hangoztatták, hogy az egyház igenis szóljon hozzá ezekhez a társadalmi problémákhoz, és bizony voltak is erre „buzdítások”, például amikor a Hazafias Népfront összehívta a havi taggyűlést, akkor olyanokat mondtak, hogy kérjük a lelkész elvtársakat, hogy képviseljék ezt a társadalmi előmozdítást! Olyan is volt, hogy köszöntötték a taggyűlésen a helyi pártszervezet képviselőjét, a tagszervezet képviselőjét meg a klerikális reakció képviselőjét! Annak az időszaknak a jelenségein, amikor az egyházakat egyáltalán nem vették komolyan, persze túl vagyunk már. Ugyanakkor az érem másik oldala azt mutatja, hogy egy teológusnak, egy lelkésznek azért valóban sok mindenhez kell értenie. Képzelnünk el egy falusi papot: ő

nemcsak azt csinálja, hogy fölmege a szószékre, és Ézsaiás prófétáról vagy Jézus példázatairól beszél, hanem ott van a faluban, rendelkezésre áll a híveknek, ha valaki egy kérvényt akar írni, akkor megírja azt a kérvényt – főleg Erdélyben általában még inkább ez a jellemző –, mert neki van számítógépe vagy egyáltalán íráskészsége. Hogyha segíteni kell például egy jogi kérdésben, akkor a papnak kell segíteni, ha irodalmat kell ajánlani, hogy mit olvasson a komfirmandus gyerek, akkor az anyukának egy jó könyvet tud ajánlani, tehát a lelkésznek van egy csomó ilyen feladata, amivel segíteni tudja – ha úgy tetszik, akkor – az egész társadalomnak az előremenetelét. Ez azonban igazából az ő *opus alienuma*, azaz „idegen munkája”; nem a *propriuma*, mert az *opus proprium* a sajátunk, az a sajátos feladat, ami elsődlegesen a lényegünkből, lelkünkből fakad, és ha azt jól végzi egy lelkész, akkor abból bomlik ki a többi, nem elsődleges feladat. Ha azonban feldarabolja a szolgálatát, és csupa pótcselekvésből dalárdát, könyvkölcsönzést meg szakkört szervez, akkor azt valószínűleg azért teszi, mert a saját lelki identitásával nincsen igazából tisztában. Tehát fontos, hogy a saját feladatát felismerje, és abból aztán szervesen kibomolhat a többi, amelyek így nem „idegen” jelenségek lesznek a munkájában, hanem teljesen szervesen hozzácsatlakozó részei az ő szolgálatának.

E. P. Persze nem minden dráma nélküli ez a váltás, mert ez egyzersmind azt is jelenti, hogy az irodalom nem lesz olyan fontos. Akkor, amikor az irodalom közvetlenül beszél a szabadságunkról – főleg politikai értelemben –, akkor az irodalom fontossá válik! De most folyamatosan azt éljük, hogy nem az. De azt gondolom, az irodalom természetéhez ez is hozzátartozik, csak másképp mondjuk, mert ezt pont egy társadalmi szokás szocializálta. Az a nagy kísértés, hogy az irodalmat használjuk hídként, ahogy szokták mondani: az irodalom a híd a különböző kultúrák vagy a különböző népek között, merthogy elősegíti a megértést. Az a szép ebben, hogy ez egyfelől igaz, mert amikor elolvassunk egy *Balzac*-regényt, akkor fogunk a legtöbbet megtudni Párizsról. Ez igaz. És amikor az adott társadalmi

feszültségekről olvasunk, akkor jobban fogjuk érteni, hogy mégis milyen mozgatórugói vannak azoknak az indulatoknak. Másfelől azonban az irodalom a társadalmi folyamatokat tekintve csak „mellesleg” funkcionál, de valójában „kipörög” az egész rendszerből, és ebből a szempontból nem is való semmire. Tehát az irodalmat ilyen célokra eszközként nem lehet felhasználni; az irodalom ennél zabolátlanabb, megfoghatatlanabb, alkalmazhatatlanabb. A lábvíz az, ami hasznos és jó, az irodalom azonban nem ilyen.

Persze ahogy az előbb is utaltam rá, vannak olyan helyzetek, időszakok, amikor baj van, és ha alapvetően baj van egy társadalomban, akkor tulajdonképpen mindennel baj van. Ilyenkor látszik igazán, hogy egy diktatúrában a rombolás milyen sokféle formát ölthet. S ennek hatására az ember lelkileg átalakul – s nem feltétlenül pozitív ez a változás. Tehát például – hogy az irodalom egy „részfeladatát” említsem –, az ember folyamatos megaláztatásban él. Folyamatos megaláztatásban azonban nem lehet élni. Következésképp az ember azt mondja magának, hogy ez nem is megaláztatás. És ha egy diktatúra nagyon sokáig tart, akkor egy idő után ezt az összehasonlítást már nem tudjuk elvégezni! A volt Szovjetunióban például, ahol ugye már a nagymamák is hazugságban éltek, azt lehet látni, hogy nem lehet már senkihez visszafordulni, mert nincs egy olyan, még élő generáció (nálunk ez az apáinkra igaz), amelynek tagjairól elmondható, hogy még éltek egy normális világban. Én még emlékszem ilyenre, tehát valamihez hozzá tudok szólni, de amikor ilyen nincsen, akkor a rombolás sokkal súlyosabb és nagyobb mértékű. Az embernek azonban alkalmazkodnia kell, és sajnos erről mostanában szívesen elfeledkezünk, hogy igenis mindenkinek alkalmazkodnia kell egy diktatúrában, már feltéve, hogy túl akarja élni. Nos, ez csak alkalmazkodással, durvább szóval kompromisszummal lehetséges, és egy idő után, az embernek nem lesz meg az a lehetősége, hogy lássa: kompromisszumban él, és azt fogja gondolni, hogy ez a normális. Van erre egy hasonlatom: ha elkezd úszóhártya nőni az ujjaim között, akkor az ugye nagyon nem jó, a tollat is nehéz tartani, és ez olyan folyamatos megaláztatás, amelyben egy idő után már nem lehet élni. És akkor azt mondom:

lehet, hogy a ceruzát ugyan nehéz tartani, de úszni például könnyebb. És egy idő után azt gondoljuk, az a normális, hogy úszóhártánk van, és így tovább! Azt gondolom, hogy diktatúrában még a sejtek is más-képp nőnek. Azt akartam csak érzékeltetni, hogy az irodalomnak az említett helyzet- és szerepváltozása vagy emancipálódása egyszers-mind a jelentéktelenségét is jelenti, pontosabban ezt a közvetlen hasz-nosíthatatlanságát. Van, aki ettől szenved, mert úgy szokta meg, hogy az irodalom nagy, de valójában a vaskohászat a nagy és a kenyér a nagy. A Weöres Sándor négysorosa, az kicsi! Ebben a kicsiségben óriási. Az irodalomnak a története kicsi történet, de e nélkül a kicsi nélkül egész más lenne az emberiségnek a nagy története.

F. T. A közvetlen hasznosítástól való megkísértés, amely nagyon káros az irodalomban, sajnos a lelkészi szemléletben is jelen van. Sok lelkésznel vagy teológushallgatónál jelentkezik az a nagy kísértés, hogy azért olvas irodalmat, hogy egy szép idézetet be tudjon építeni a prédikációba. És így – a közvetlen hasznosíthatóság révén – gyönyörű verseket sikerül teljesen elcsépelünk. Például *Ady* egyik istenes verse – „Mikor elhagytak, mikor a lelkem roskadozva vittem / csöndesen és váratlanul átölelt az isten” – annyi erőszakot szenvedett már, ahány prédikációban visszaköszönt. Az Úr érkezésének metaforáit egyszerűen elcsépeljük, utilitarista módon használjuk, és elvész az egésznek az esztétikuma, mert csak a hasznosság felől közelítjük meg. Ez nagy kísértés a lelkészi-igei szolgálatnál is, ha valamit azért csinálunk, vagy azért mondunk, hogy annak közvetlen haszna legyen. Holott meg kellene engednünk azt, hogy valami haszon a lélekre, aztán majd később az a maga munkáját el fogja végezni. És a lelkésznek bíznia kellene magában és az igének, a Szentírásnak az erejében, abban, hogy az önmagában is elég erős, és azt nem kell mindenképpen megfelelni egyéb dolgokkal. Egy karikatúra jut erről az eszembe, a *Népszabadságban* láttam nagyon régen, de aktuális ma is: egy lelkész áll a szószéken, és azt mondja, hogy „kedves testvérek, ma elmarad a prédikáció, mert valami fontosat akarok mondani!”

E. P. Azt akartam kérdezni, hogy a prédikáció bizonyos értelemben nem inkább a színházhoz hasonlít, abban a tekintetben, hogy nincs mese, akkor kell előadni, amikor itt az ideje? Ebből a szempontból ugyanis más a státusza, mint egy regénynek. Egy regénynél mindig lehet azt mondani, hogy majd húsz év múlva, de ha te kiállsz oda, akkor annak ott és akkor kell szólnia, ott nincs mese, és ez alól nincsen fölmentés.

F. T. Teljesen jogos a párhuzam, ez valóban így van. Én éppen ezért – ellentétben például más kollégákkal, de biztos az is járható út – nem tudom előre leírni a prédikációimat egy gépelt szöveg formájában, hanem egy vázlattal megyek föl, és tulajdonképpen ott, a szószéken születik a prédikáció. És előfordult olyan is, hogy egy gyülekezeti tag utólag „idézett” a prédikációból egy olyan mondatot, amit én nem is mondtam. De benne valami mégis úgy rezonált, ő valahogyan arra a jelentésre „állt rá”, s ezáltal egy egészen más mondatot hallott ki a szavaimból.

E. P. Hogyan? Ezt komolyan mondd? Hogy a prédikálás közben vagy a prédikáció írása közben tudsz számítani a Szentlélekre? Ez nem sokkal gyakorlatiasabb tevékenység? Hiszen azt gondolnánk, hogy a prédikációt meg kell írni rendesen, egyik szót kell tolni a másik mellé, hogy az működjön, de minthogy egyfajta „színházról” van szó – mondom így –, ott vagy még te is, benne van a személyiséged, és persze azt is reméljük, hogy valaki „más” is ott van. És ezt a közvetlen segítséget az író is remélheti, nem? Azt tudniillik, hogy a könyvébe végül több került bele, mint amit ő beletett. Minden jó könyvben – nem ismerek egyetlen olyat sem, amelynél ne így lenne –, minden jól sikerült könyvben több van, mint amit az író a szavaival beletett...

Van egy szép anekdota valamelyik olasz festőről, aki furcsa módon mindig négyzet alakú festményeket csinált. Amikor megkérdezték tőle: mester, miért van az, hogy annyira szabályosak a képek, azt felelte: ez azért van, mert éppen ez a szabályosság közvetíti az ég és a föld kö-

zött. Ez az egyik dolog, hogy ez az ég és a föld közötti kapcsolat titka; a másik meg az, hogy pontosan ekkora méretet rendelt a herceg!

F. T. Nos, igen, ez kicsit olyan, hogy mindig kell valami, ami hajtson, vagy a Szentlélek, vagy a kocsma gőze... Szóval az egész igehirdetésre való készülésnek természetesen van egy szakmai része: egy becsületes egzegézis, homiletikai munka, mindaz az igehirdetéshez szükséges előkészület, amit az ember elvégez – hozzáolvas újságot, könyveket, olvasmányélményeket idéz fel, gondolkodik, személyes élményeket, találkozásokat sző bele illusztrációképpen, és becsületes iparosmunkával elkészíti az igehirdetést. Ha úgy tetszik, még művészi hajlammal is teheti, ami természetesen jót tesz a prédikációnak. De mégis, szerintem valahol mindig ott van egy írásműben, egy szépirodalmi alkotásban is az, amit talán ihletnek nevezhetünk – mi, lelkeszek pedig Szentléleknek hívunk: ez az a valami, aminek többlethátása van, azáltal, hogy túlmutat önmagán, és többet tud az emberből kihozni, mint ami eredetileg benne van, mint amit én személyesen magamból ki tudok hozni. Hogy ebbe a folyamatba hogyan kalkulálom bele a Szentlelket, vagy hogyan nem, arról van egy vicc, amely sokak számára ismerős. (Ez ebben a körben ismétlés lesz, úgyhogy elnézést kérek, ha sokan unják már ezt – teológusoknak sokat szoktuk mesélni.) Egy Klaus nevű fiúcska a teológián mondja, hogy ő nem készül a prédikációra, mert a Szentlélek úgyis megsúgja, hogy mit kell mondani. Ezt akkor ki is próbálom, mondja Klaus, felmegy a szószékre, elmondja a prédikációt úgy-ahogy, és amikor visszajön, megkérdezi a barátja, hogy na mit mondott a Szentlélek. Klaus pedig azt feleli: azt mondta, hogy Klaus, Klaus, megint lusta voltál, és nem készültél! Hát lehet, hogy néha ez így van, ezért azt gondolom, hogy imádkozzatok a Szentlélekért, de közben tartsátok szárazon a puskaport, és készüljetek fel becsületesen. Tehát valahogy így megy ez, hogy miközben igyekszünk szárazon tartani a puskaport, *aközben örülünk a nem materiális valóságból, felülről érkező segítségnek.*

G. Á. Hadd meséljek el egy tanmesét. A történet szerint a lelkész megbeszéli a kántorral, hogy rejtse el egy galambot a karzaton, és amikor odajut az igehirdetésben, hogy „a Szentlélek leszállt közénk”, akkor eresse el a galambot, hogy mindenki lássa, hogy repül. Mondja, mondja a prédikációját, és egyszer csak odaér, hogy „és a Szentlélek leszállt közénk”. Semmi. Kicsit izgatottan, de folytatja, ismét megpróbálkozik vele: „és a Szentlélek ma itt közöttünk és fölöttünk száll!” Semmi. Nézi a kántort, hogy mi történt, de azért folytatja tovább a prédikációját, majd ismét megpróbálja: „és a Szentlélek galamb formájában eljött közénk.” Ekkor megszólal a kántor: „Lelkész úr! A galamb megdőglött.”

Nos, azt hiszem, egy lelkésznek időnként a Szentlélek hiányával is számolnia kell, és azzal is, hogy talán úgy érzi, a Lélek vele van, de közben esetleg mégis olyanokat ír vagy mond, ami nem ihletett, főleg abban az értelemben, hogy nem igazán képes másokat is megszólítani.

F. T. Hadd vessek közbe egy idevágó poént, ami jellemzi a helyzetet: miközben a pap tartja a misét, megkocogtatja a mikrofont, és amikor észreveszi, hogy nem jó, odaszól a ministránsnak, hogy „Baj van a mikrofonnal!” A gyülekezet válaszol: „... és a te lelkeddel.”

G. Á. Hadd térjek rá egy kicsit komolyabb, egyházat érintő témára: milyen identitással rendelkezik az egyház? Ilyen viccekben kifejezhetővel, vagy valamilyen komolyabb identitással is bírnak az egyházak? Vegyük a magyarországi vagy az európai keresztény egyházakat: milyen identitásképet mutatnak magukról, illetve van-e identitásuk?

F. T. Jó ez a kérdés, és azt hiszem, hogy az előbbi „és a te lelkeddel” típusú viccek sokszor sajnos hitelesen tükröznek egyházi jelenségeket. Minden egyházzal kapcsolatos problémát önkritikusan be kell vallani – ezen a téren az egyházak még a helykeresés fázisában

vannak, és ezt a kérdést én most nagyon komolyan szeretném venni. Ha mondjuk ma, 2006-ban az egyházak kérdését leszűkítjük a Magyarországi Evangélikus Egyházra, akkor erről tudunk részletesebben is beszélni. Egyházunk 2006-os szerepvállalása például komoly feladat; nagy kérdés, hogy mit jelent az, hogy egyházként vagyunk jelen a társadalomban, hogyan tudjuk az embereket elérni, hogyan tudunk elegánsak lenni, hogyan leszünk képesek valóban az embereket foglalkoztató kérdésekre válaszolni. Németországban buzgó misszionáriusok, egyházi funkcionáriusok teleragasztották a falakat plakátokkal, hogy „Jézus a válasz, Jézus a válasz”. És valaki meg odaírta, hogy „Jó, de mi a kérdés?” Ez tehát nem igazán elegáns megoldás, hogy a választ előre megmondjuk, de nem avatjuk be az embereket, és meg sem engedjük nekik, hogy egyáltalán kérdéseket tegyenek fel.

A székfoglaló előadásomban nagyon nagy hangsúlyt tettem a „beszélgető egyház”-ra, az *ecclesia colloquens* fogalmára. És azt hiszem, hogy erre van a legnagyobb szükségünk, ilyen beszélgetésekre, körházi ágy szélén folytatott beszélgetésekre, meg diákokkal a tantermekben és a folyosón folytatott beszélgetésekre – szóval arra, hogy ott tudjunk lenni a világban, más keresztények körében. Akiket nem infantilizálnunk kell azzal, hogy azt sulykoljuk nekik, hogy mit és hogyan kell hinniük, és lenyomjuk a torkukon akkor is, ha belepusztulnak – hanem segítenünk kell őket abban, hogy meg tudják fogalmazni a saját kérdéseiket. Az egyház identitásához ez a szellemi nyitottság, ez a kérdezni tudás és a másik kérdéseinek a meghallgatása, a beszélgetésre való készség feltétlenül hozzátartozik. És akkor még nem beszéltünk az egyház társadalmi szerepvállalásáról. Arról, hogy mit jelent az egyházak társadalmi szerepvállalása, az, hogy közéleti kérdésekben hogyan nyilvánuljon meg, és azon a nagyon ingoványos talajon, ami a pártpolitikához vezet, hogyan tud megmaradni, és hogyan képes a különböző szirénhangoknak ellenállni, de mindenképpen a saját, határozott identitását megőrizni... Ezek komoly feladatok az egyes hívő, a társadalom egésze és a közélet vonatkozásában is. Keresem a választ, de nem tudok most választ adni, csak jel-

zem a feladat nagyságát és a súlyos kérdéseket, amelyekre feltétlenül választ kell keresnünk. Ezeken a területeken a hagyományostól, a megszokottól eltérő formákat, módszereket is mindenképpen el kell sajátítanunk. Nem lehet úgy hinni, beszélgetni vagy prédikálni, mint harminc éve, száz éve vagy kétszáz éve.

E. P. Szokásos hiba, hogy amikor egyházat mondok – be kell valanom –, mindig csak a katolikusra gondolok. Eszembe sem jutnak más egyházak. Az egyházzól beszélvén a másik tipikus hiba, hogy azon a klérust értjük. De az egyház nem ez, hanem mindösszesen mi, a hívők közössége – tehát a társadalom egy részhalmaza. Az egyház identitásának a problémái a társadalomnak is problémái, és amiképpen a társadalom mostanában a saját identitásával nagy bajban van, azonképpen az egyház is. Ez nem egyszerű kérdés, mert az egyház nem is tudja, hogy egészen pontosan milyen hagyományhoz, milyen mintákhoz nyúljon vissza. A legegyszerűbb az utolsó szabad évekre visszagondolni, tehát a két világháború közti időszakra. Igen ám, de ami a katolikus egyházat illeti, az az arisztokratikus korszak nem volt egy dicsőséges fejezete az egyháznak. A hatalomhoz nagyon közel álló mintákra lehet visszagondolni, miközben ezeknek ma semmilyen aktualitása nincsen. Azt gondolom, hogy az egyházak, amiképpen a társadalom is, elmulasztja föltenni saját magának a fontos kérdéseket, a kérdéseket mindig a másokra vonatkozóan teszik föl. Az identitáshoz hozzátartozik az emlékezet, a saját magunkra való emlékezés, a saját magunk történetének az ismerete. Hogyan mondjuk el a történetünket? Nem másnak mondjuk el, hanem időről időre saját magunknak. Tehát amikor arról beszélünk, hogy idézzük fel a történetünket, dolgozzuk fel a közelmúltunkat, azt semmiképpen sem valami rituális gyónásnak gondolom, és ilyesmire nem is lehet az embereket rákényszeríteni. De magunknak el kell tudni őszintén mondani a történetünket. Én azt gondolom, vagy azt látom, hogy manapság az emberek nem akarják a saját történetüket saját maguknak elmondani, szívesebben hazudnak erről a történetről.

Felmerül a kérdés ilyenkor, hogy miért van ez. Egy ideig ezt rá

lehet tolni az aktuális politikai helyzetre, de azt kell látnom, hogy nemcsak a politikai helyzet működik így, hanem mi magunk is így viselkedünk. És azt gondolom, ez azért van, mert ehhez nagyon sok erő kell, és ez a diktatúra mégiscsak több erőt vett ki a társadalomból, mintsem azt gondoltuk volna. Mert ahhoz a szembenézéshez nagyon sok lelki erő kell: saját magunknak őszintén bevallani és végiggondolni, hogy miben is áll ez a történet. Egy olyan időre kell visszagondolnunk, ahol ugyan diktatúra volt, de annak puhább változata, „soft verziója” adta a legtöbb történetet, és ennek a megaláztatásaira, a kicsi kis megaláztatásokra ugyebár kellemetlen visszagondolni, és nem is szívesen gondolunk vissza erre, legfőképp azért, mert ezeket meg kellene bocsátani. Az egyházak ebben nagy szerepet játszhattak volna – persze szerintem még a mostani pillanattól is játszhatnának –, tudniillik abban, hogy egy olyan ember, akinek a tétjei nem e világról valók, az a megbocsátásról szóló tudása és kultúrája alapján példát tudna mutatni a társadalom azon tagjainak, akik ez ügyben egyszerűen kulturálatlanok. Azt például egyáltalán nem értem, hogy ha ezt szóvá tettem, akkor rendre miért csak paraszt gyűjtöttem a fejemre, annak említése miatt például, hogy ezt miért nem tudja az én egyházam, miért nem áll elő őszinte vallomásokkal, miközben tulajdonképpen erről szól az egész élete. Vagyis ezen a téren sokat tud, és mivel a tétjei nem itt vannak, nem e világról valók, a veszteségei, lehetséges vereségei is más típusúak. És ennek még a közelébe sem jutott az én egyházam, hogy ebben példát mutasson a társadalom azon felének, amely nem őhozzá tartozik.

Ebben az ügyben mostanában kisebb változások vannak, és ez persze érinti azt, amit egy fél mondatban érintettél a társadalmi szerepvállalás kapcsán. Mert nagyon egyszerű azt mondani nyugati, főként francia mintára, hogy az államot és az egyházat el kell választani egymástól, de ennek is különböző változatai vannak. Van a szigorú francia verzió, amely alapján még egy kereszt sem lehet az iskolában. Ezzel szemben egy bajor iskolában még föl is bomlik az iskola, ha kivesszük belőle a keresztet, és ettől még az állam és az egyház el van választva egymástól. Erről a kérdésről nálunk értelmes vitát kellene

folytatni, de nem folytatunk. A diktatúrában az egyházi vezetés és a nem egyházi vezetés kompromisszumot kötött a saját maguk értékeinek az elárulása folytán. Illetve ez is bonyolultabb, mert túl is kellett mindazt élni. Az egyháznak semmiféle társadalmi szerepe nem volt, illetve ami volt, az alibi, hazugság, szemfényvesztés volt. Egy ilyen negyven év után nem olyan egyszerű azt mondani, hogy széjjel kell válni. A szigorú, liberális álláspontot nem olyan egyszerű véghezvinni, de erről kellene egyáltalán beszélni tudni – ha most politikai dimenziókra vetítem, akkor azt mondom – mindkét félnek! Ehelyett idióta állítások vannak, és azokról folyik aztán a beszéd, de magáról a dologról nem.

Amiről most beszélünk, az például valóságos probléma, éppen azért, mert egy nagyon fontos dolog hiányzik, nevezetesen a tradíció. Nem tudunk hova visszanyúlni, ami nagyon rossz. Úgy értem, hogy ez nehezebbé teszi a dolgokat, mert mindent saját kútfőből kell kidolgozni. Vagyis tehetségesnek kell lennünk, okosnak kell lennünk, kreatívnak kell lennünk. Ha van működő kultúra, arra lehet támaszkodni, az bizonyos dolgokat megold magától. Ha tudjuk, hogy hogyan kell késsel, villával enni, akkor úgy tudunk beszélgetni egymással, hogy nem kell közben görcsösen az evésre figyelni. Ha nem tudunk, akkor semmi másra nem lehet figyelni, mint arra, hogyan fogja az ember a kést, villát (talán mindenki emlékszik tíz éves korából, hogy milyenek is voltak azok az evés közbeni beszélgetések).

F. T. Amit mondtál, hogy idióta állítások hangzanak el mindkét oldalon, az igaz, és tényleg mindkét oldalon. Tehát ha most az állam és az egyház viszonyának a kérdését nézzük, akkor elmondhatjuk, hogy a politikusok, politológusok, filozófusok többsége valószínűleg nem igazán jártas az egyház kérdéseiben, és nemcsak a szóhasználatra gondolok, hanem az egyházak belső mechanizmusaira. És tegyük hozzá, az egyháziak sem jártasak a közélet, a politika és a társadalmi közszféra egyéb területein. Sokkal inkább közelíteni kellene egymáshoz ezeket a területeket. A médiamunka során sokszor tapasztaltam, hogy a médiásokat egy kicsit meg kellett tanítani az egy-

házi nyelvre, az egyházas szóhasználatra. Azt szoktam például mondani, hogy az egyházi és az egyházfő nem ugyanaz, mert sokan keverik, vagy mondjuk Tőkés László nem celebrál misét a Dohány utcai zsinagógában, mert ez nem egészen szakszerű szóhasználat. Ugyanakkor az egyháziakat is meg kell tanítani a szakszerű fortélyokra, akár a média világában vagy a közéletben és a politikában. És nem lehet mindent a Tízparancsolattal vagy a Hegyi beszéddel irányítani, mindennek meg van a maga törvényszerűsége.

Amit a közelmúltról mondtál, azzal – ha jól értettem – arra utaltál, hogy az egyháznak, egyházaknak – most hadd mondjam a sajátomra is – tényleg nagy feladata és lehetősége, esélye lenne az, hogy a közelmúlt eseményeinek, bűneinek, hibáinak, torzulásainak a feldolgozását talán sokkal bátrabban és önkritikusabban megtehetné, mint bármilyen más közösség! Akár érintve az ügynökkérdést is, amely ugye most van napirenden, hogy kik voltak beépítve, meg kik nem voltak beépítve, kik voltak kollaboránsok, kik voltak más módon kiszolgálói a rendszernek. Ezt most már tizenöt-tizenhat éve valóban egy sunyi hallgatás övezi, és még mindig nem történt meg ennek egy kellően tisztességes föltárása. A legutóbbi időkből mozdukt meg valami a katolikus és az evangélikus egyházban is, és az a jó, hogy az egyház ezt maga végzi el, és nem arra vár, hogy állandóan defenzívába szorítva kényszerítsék őt arra, hogy egyre többet eláruljon a bűneiből, hanem példát ad arra, hogy egy olyan közösségként jelenik meg, amely a bűneit is el tudja mondani, mert hisz a bűnbocsánatban. És ezzel példát adhatna más közösségek számára is.

Amihez még szeretnék hozzászólni, az a történeteinknek az elmondása. Az identitáskérdéshez ugyanis ez is szorosan kapcsolódik. Gondoljunk a zsidóságra. Egy pászkaünnepen leül a zsidó család, és a legkisebb gyerek megkérdezi a családfőt, hogy mit ünneplünk most? És a családfő alig várja ezt a kérdést, hogy elmondhassa neki az Egyiptomból való kivonulásnak a történetét. És ez rituálisan, évről évre megismétlődik, és a családfő újra és újra elmeséli a szabadulás történetét. Meséld el fiainknak! – ez a mózesi intés. És nekünk is ezt

kellene tennünk, ha van mit elmesélni! Ha van hagyomány, amihez vissza lehet térni. Ez sokszor hiányzik, mert bizonytalanok vagyunk a saját hagyományunkban, és ezért nem is tudjuk elmondani. De ha visszanyúlunk hozzá – és a mi esetünkben, azt hiszem, a bibliai és a reformátori örökség is éppen elég nagy kincs –, ha ezt fölfedezzük vagy újra fölfedezzük, akkor ezt el is tudjuk mondani. És talán azt is, hogy a két világháború között a sok visszásság és egyházi tévedés, tényleg nem teremtett valami rokonszenves képet az egyházzól, de voltak olyan egyházi személyiségek, főképp a diktatúrák idején, akik mártírok tudtak lenni, ellenállást tudtak kifejtetni, példát tudtak adni, és az ő sorsukat érdemes lenne tanítani. Nem heroizálva őket, de mégis megmutatni, hogy voltak ilyen lehetőségek is, és nem kellett minden áron megalkudni.

G. Á. Egy jezsuita szociológus 1970-ben végzett egy világértékrend-kutatást, amit aztán megismételtek 1995-ben, majd 2000-ben. Az az eredmény született, hogy az emberek értékrendje nagyon magas fokon áll abban a tekintetben, hogy elkülönüljenek másoktól, és hogy szuverén, személyes egyének legyenek, és ne tartozzanak túl sokféle csoportba. Ez jó, vagy nem?

E. P. Nem tudom. Ugye én olyan munkát végzek, hogy éveken át ülök a szobámban reggeltől estig, és a családomtól nem kérek sokat, csak annyit, hogy levegőt se vegyenek. Mert az zavar engem egy kicsit... Ezt nem mondanám a magam számára rossznak, gondolom, nagyon nem tudnám védeni ezt a helyzetet, miközben én arról írok, hogy mindenféle közösségekben él az ember. Egy történettel szeretném ezt illusztrálni, amely *Bohumil Hrabállal* történt. Vagy velem. Elmentem egyszer Prágába, és bementem az ő kedvenc kocsmájába. Hrabal ott ült hátul egy asztal mögött, és... és olyan arccal ült, hogy senki nem mert odaülni hozzá. Az az ember, aki egész életében arról írt, hogy annál nagyobb dolog nincs, mint amikor a barátok együtt ülnek, és söröznek, teljesen magányosan üldögélt az asztalnál...

F. T. Mi papok, lelkészek is ilyenek vagyunk: gyönyörűen tudunk beszélni a megbocsátásról, hatásosan tudunk prédikálni szeretetről, irgalomról, és amikor lejövünk a szószékről, tükörbe nézünk, és akkor látjuk, hogy mi valójában nem tudunk ilyenek lenni. Vagy akik közelebbről ismernek minket, azok látják, hogy nem tudjuk ezt betartani. De hát akkor is meg kell tenni újra és újra megszegyenülve, újra és újra nekigyürkőzve, bukdácsolva, önmagának is prédikálva, és bár a lelkész érzi, hogy lehetetlen, de mégis meg kell próbálnia ezt a jézusi normát vagy jézusi útmutatást követni. Aztán ha elbukik, akkor éppen az őszinteség jegyében megvallhatja, és talpra állhat. Azt hiszem, hogy a hitelességhez az is hozzátartozik, hogy nem akarok szerepet játszani. Ha fölveszek egy Luther-kabátot a mostani civil ruhámhoz képest, akkor is szeretnék ugyanaz maradni, aki voltam, és nem kellene, hogy a kettő ellentétbe kerüljön. Sajnos sokszor előfordul, hogy a kétféle szerep egymással ellentétbe kerül.

E. P. Akkor megpróbálok én is kétféle identitásról beszámolni: én olyan alak vagyok, aki nagy családban él, tehát nekem négy testvérem, nem, három, és négy gyereke van, és ez nekem jó. De ahogy az előbb meséltem, hogy hogyan zajlanak a napjaim, abból világosan látszik, hogy vagy író az ember, vagy négy gyereke van. Ezek egymást kizáró, egymást valóságosan kizáró dolgok. Hogy nekem miért nem zárja ki az egyik a másikat, arra nem tudok választ adni. Hogy engem például egy másodpercig nem zavart a családom. Egy másodpercig se. Vagy nem jobban, mint én saját magamat. A család az: egyedül lenni meg nem egyedül lenni.

A másik identitásom ez a futballistaság. Az egy fantasztikus kapcsolat, ami a futballcsapatban az egyén és a közösség között van. Tudniillik a futballban az egyén bármilyen képességét csak a közösségen keresztül tudja érvényesíteni! Olyan nincsen, hogy én jól játszottam, de a csapat rosszul, ilyet nem lehet mondani, mert ilyen nem létezik. Nem tudsz jól játszani egy rosszul játszó csapatban, ha mindent jól csinálsz, akkor is rosszul játszottál. Ez fantasztikus, és van ennek valami nem agresszív természete. Tehát, hogy nem kell

feladni magadat! Természetesen a csapatnak van mindenféle taktikája, amihez igazodni kell, és az igazodáskor bizonyos képességeidet nem használod, de ez egy organikus önkorlátozás.

Én jó tanuló gyerek voltam, az az unalmas fajta, és hát az ilyen gyerekek mindig egyedül van. Az én magányomat, tulajdonképpen mindig a futball oldotta. Nekem azért bocsátották meg általános iskolában azt, hogy osztályelső voltam, mert rendszeresen sok gólt rúgtam az osztálycsapatban. Tehát a magányomat, azt a magányomat, amiről nagyon sok szép regény szól, ez oldotta fel. És ez fontos volt. És emlékszem, amikor úgy húszéves voltam, mentem ki mindig a HÉV-vel Csillaghegyre, hogy futbalozzam. Ahol bár kicsit idegen voltam, de azért mégis odatartoztam. És ennek az odatartozásnak mégis nagy jelentősége van. És azt gondolom, hogy ezzel mindenki így van.

Az előbb említettük az idióta mondatokat. Ha például valaki a „szingli hordákat” emlegeti, az nem csak azért baj, mert így Európában nem beszélnek. Hanem az a baj ezzel, hogy erre csak annyit lehet mondani, vagy csupán annyit mond a másik fél, hogy így Európában nem beszélnek, majd hátradől, hogy ennyi. Miközben itt egy valóságos dologról van szó. Arról tudniillik, hogy nagyon sokan, egyre többen nem hagyományos családban élnek. Ahogy az előbb említettem, én családhívó vagyok, de azt nem gondolom, hogy a család önmagában kizárólagos érték volna, és hogy családon kívül ne lehetne nagyon értékes életet élni. Mindazonáltal a nem hagyományos családban élőknek vagy a nem családban élőknek, tehát a magányosan élőknek a közösséghez való viszonya egészen más! Más a lojalitásuk, más az elfogadásuk, mások a prioritásaik. Ez szociológiailag kezelendő tény. Ez olyan dolog, amivel értelmes párbeszédben kellene a társadalomnak foglalkoznia! Ehelyett azonban elhangzik egy ostobaság, amire születik egy formális válasz, és mindenki nagyon jól érzi magát. Az egyik mondott egy marhaságot, a másik meg de jól megválaszolta! Azt akarom csak mondani, észre kell vennünk, hogy a közösséghez való tartozás jellege és értéke átalakulóban van. Egyrészt mintha volna bennünk valami természetes vonzódás az általam említett egyedülléthez. Az ominózus mondat persze nem ezt

mondja, mert nem ez a célja, de mintha valóban létezne egy ilyen tendencia – hogy úgy mondjam – a „magányos entitások szaporodására”, és ez olyan jelenség, amelyről azt gondolom, hogy alapvetően változtatja meg a társadalom arcát. És erről az arcról nem lehet azt gondolnunk, hogy ez idegen hatalmak gonosz befolyásának az eredménye, mert ezek mind mi vagyunk! Tehát amikor az ember a szinglikről beszél, akik vagy hordában vagy nem hordában vannak, akkor ezt mind ki kell tudni mondani, hogy ezek mi vagyunk! Igen, mi vagyunk, például az én gyerekem, ha nem fog majd találni magának párt, és ha nem az én gyerekem, akkor a barátom gyereke, ami majdnem ugyanaz, de ki kell tudni mondani, hogy mindig rólunk van szó, nem pedig valaki másról, valaki idegenről!

F. T. Az, hogy rólunk van szó, és hogy ez én vagyok, nagyon szépen kifejeződik egy *Pilinszky*-idézetben, amely valahogy így szól: szeretni csak úgy lehet igazából, ahogyan az evangéliumban Jézus szeret, és ahogyan a népdalokban a szeretet előfordul, mégpedig részvétellel. Ez főképp a hazaszeretet kapcsán igaz, hiszen a hazát csak úgy lehet szeretni, ahogy a népdalok és az evangéliumok szeretnek – részvétellel. Én azt hiszem, hogy ez a részvétel hiányzik sokakból, az előbb idézett „szinglihordás” hangból is meg sok egyházi megnyilvánulásból is, amikor dörgedelmesen kinyilatkoztatunk valamit, vagy bántjuk a másikat, és nem éreztetjük azt, hogy itt a részvételt próbáljuk kifejezésre juttatni.

Az általad említett futballista képre visszatérve, azt az önellentmondást, hogy én jól játszom, de a csapat rosszul játszik, metafizikai vagy transzcendens síkra is lehet emelni. *Keken András* evangélikus lelkész, aki a '70-es években halt meg, volt a konfirmáló lelkészem. Ő sokat morfondírozott az üdvösség és a kárhozat kérdéséről, és tulajdonképpen egy eretnek gondolatot fogalmazott meg arról, hogy a kárhozatot igazából nem tudja elképzelni vagy elfogadni. Ezt úgy értelmezte, úgy magyarázta, hogy „ha én üdvözülök, de tudom, hogy valaki kárhozatra jut, akkor én nem tudom azt az üdvösséget örömmel vagy hálával venni.” És ez egy rokonszenves gondolat.

Luther egy helyen egy ehhez hasonló gondolatot fogalmaz meg. Miközben buzgón körmölte a Biblia fordítását Wartburg várában, a távollétében kitört a botrány, és amikor a rajongók és a képrombólok mindenfelé zavargásokat keltettek, akkor ő Wartburgból lóhalálában visszament Wittenbergbe, hogy szétcsapjon közöttük, és nyolc napon keresztül prédikált a wittenbergi vártemplomban. Ekkor valami ilyesmit mondott: nekünk együtt kell a mennybe jutnunk. Azt hiszem, nem az a szemlélet helyes, hogy csak én akarok a mennybe jutni, és örülök annak, ha a másik a pokolba kerül, sőt még taszítok is rajta egyet, hanem az, hogy nekünk együtt kell a mennybe jutni. Nekünk még az ellenfeleinknek is ezt kell tudnunk mondani, és ezt kell próbálnunk képviselni.

E. P. Eszembe jutott, hogy mi tulajdonképpen a felvilágosodás idejében élünk, tehát a francia forradalom utáni időben, és annak a jelzava, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” volt. A teljes idézet úgy szólt, hogy „Szabadság, egyenlőség, testvériség vagy a halál!” Vagyis ha ezt a hármat együtt nem tudjuk megvalósítani, akkor eltűnünk. Talán még emlékszünk, a kettéesett Európa egyik fele magát szabadnak deklarálta az egyenlőség kárára, a másik pedig egyenlőnek mondta a tagjait a szabadság kárára, a testvériségről azonban nem beszélt senki. És ez egészen a mai pillanatig is egy nagyon nehéz kérdés: mit jelent a testvériség? Mert ez kapcsolódik ahhoz, amit mondasz, hogy milyen a viszonyunk egymáshoz, és úgy tűnik, hogy különösen ennek az intézményes részéről kevés jót tudunk mondani.

Ha történetet mondunk – mert mindig el akarok mondani egy történetet –, és ez nekem nem sikerül, akkor ezt is fel lehet használni történetként. Valamit nem azért nem mond el az úgynevezett modern irodalom történetként, mert áruló, Istentől elrugaszkodott posztmodern, hanem mert ez problematikus. Az elmondott és nem elmondott történeteink ugyanannak a jelenségnek a különböző orcái. Az, hogy a történeteinkkel probléma van, jól látható abban, hogy amikor az identitásunkat a történeteinkkel írjuk körbe, akkor az identitásunkkal is mindig történik valami – tehát időnként nem

tudjuk pontosan, hogy mi az identitásunk, mi az arcunk, és mi az álarcunk, és hogy több arcunk van-e. A jó történetnél, amiben már benne van az elmondhatóság is, annál nincs jobb. Azt gondolom, hogy nem tudjuk magunkat másképp tételezni, mint valamilyen határozott identitással bírónak, miközben meg kellene állapítanunk, hogy ez sok esetben több felől recseg-ropog.

F. T. Történeteket mondani jó. Történeteken keresztül tudjuk szemléltetni a gondolatainkat, ha úgy tetszik, nem főnevekkel és melléknevekkel, hanem igékkel. Igén most a nyelvtani értelemben vett igét értem. És maga a Szentírás is történeteket beszél el. Tehát a ki nyilatkoztatásról, Isten ígéjéről úgy beszélhetünk, a teremtéstörténettől kezdve az ősatyák történetén keresztül az evangéliumokig meg az apokalipszisig, hogy azok elmesélt történetek. A zsidóságnak is erre épül a világképe és az istenhite – ezek számukra történeteken keresztül fogalmazódnak meg. Még akkor is, ha példázatok és történetek formájában elmondott tanításokról van szó.

Nem használtuk eddig az identitásválság szót, és nem érintettük, nem nagyon jártuk körbe ezt a problémát. Pedig lehetett volna, az identitásnak ugyanis több szinten, társadalmi, egyházi, családi, egyéni szinten is jelentkezhet a válsága... Azt hiszem, ez külön estét igényelne.

E. P. Ami az identitásválságot illeti, ez mindig a nyelv kérdése is, és az a gyökere, hogy nincsen közös nyelv. A nyelv olyan nyelvjárásokra esett szét, ami éppen a megbeszélhetőséget teszi kétségesse. Vagy nehezzé. Mert a huszadik századi irodalomnak az egyik alapvető témája az, hogy hogyan képes szólni a közös tapasztalatokról. Ugyanis csak a saját tapasztalatnak van hitele, viszont ha saját tapasztalatról saját nyelven beszélsz, akkor csak magad elé dűnnyögsz. Hogyan lehet tehát egy saját nyelven, mégis máshoz is szólni? Hogyan lehet a másikat megszólítani? Ez a 19. századnak nem volt problémája, ez egy mostani probléma. Az, hogy a saját tapasztalatod mennyiben közösségi tapasztalat, mennyire lehet közösségi tapasztalat-

ként megélni, és aztán az én sajátos problémám az, hogy mennyiben lehet erről hírt adni, vagyis megírni.

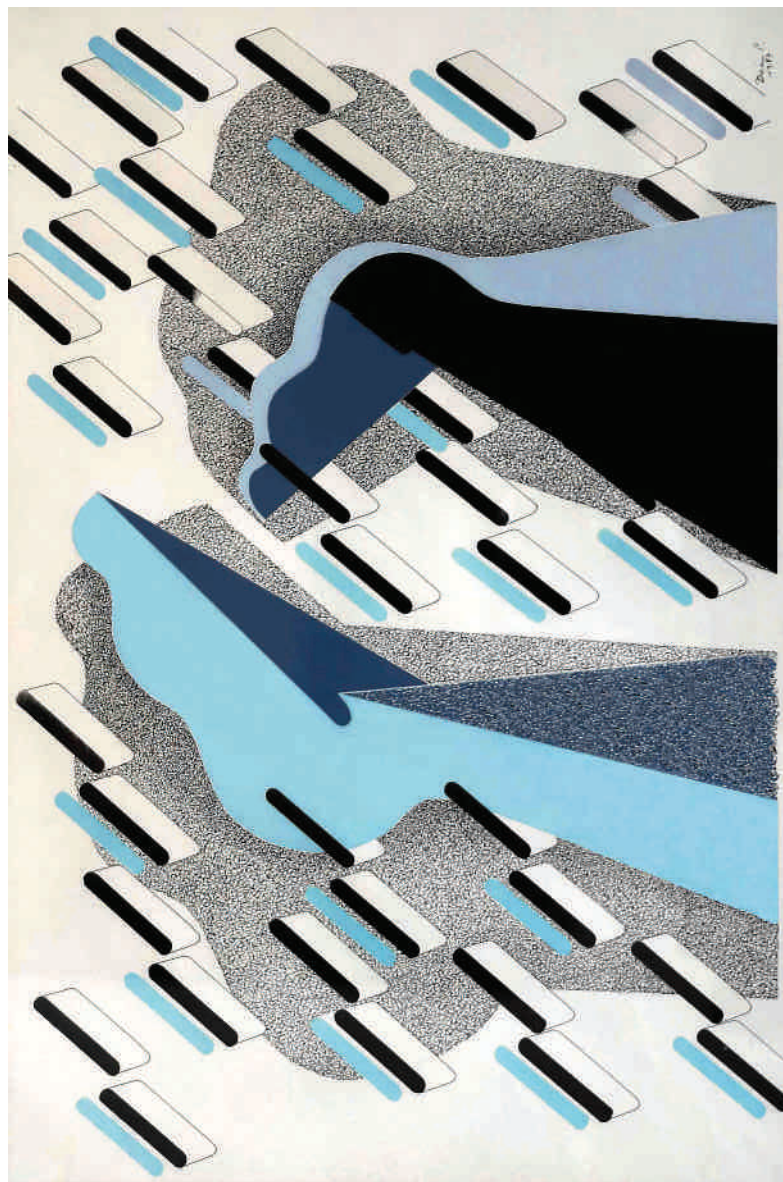
Az életmódról: az én életem azért lett nagyon más, nagyon különböző, most eltekintve a tehetségre vonatkozó különbségektől, mondjuk a Joyce-étől és a Weöresétől, hogy két radikális, munkának szentelt életet említsek, mert van négy gyermekem. Akinek négy gyereke van, az normális. Nem tud nem normális lenni. Reggel föl kell kelni, reggelit adni, iskolába vinni, küldeni, dolgozni kell stb. Bennem ezért igen erős vágy van egy afféle absztrakt, lényegét tekintve szerzetesi létre. Tulajdonképpen úgy is élek, ha őszinte akarok lenni, úgy írnám le, hogy én egy „kéjvágyó” szerzetes volnék, mert annak az életformája voltaképpen mindenben megfelel, tehát pont így szeretnék élni, reggel egy kicsit imádkozni, aztán dolgozni és aztán lefeküdni. A kéjvágyó részt nem részletezem, de kell egy jó szakács is. És aztán később minden nap ilyen legyen, és soha ne legyen más egy nap. Tehát reggel tudjam, hogy pont ugyanolyan unalmas lesz minden nap, és ezt nagyon izgalmasnak találom.

Én családban élek, amit őszintén – és váratlanul – szeretek. Noha az engem mindig irritált, amikor a családról mint valami fantasztikus jóról beszélünk, mert hisz minden rémség is a családban történik, és most nem sorolom a rémségeket. De ez a forma, az életnek ez a formája nekem megfelel. És ebbe a tulajdonképpen barátságos életformába illeszkedik bele ez az én kicsit barátságatlan elvonulásom a szerzetesi életvitelbe.

F. T. Nyilván sok személyt lehetne említeni, akik kapcsán didaktikus példákra utalnék. Van valaki, aki nagyon nagy hatást tett rám. Ő a keresztapám, a legtöbben a nevét legalábbis ismerik, *Józsa Mártonnak* hívták, aki 1917-ben született, lelkész volt, és mindenfelé sodorta a történelem. Volt egy olyan időszak, amikor az ő szórványának a területe – mert szórványlelkész volt – négy országra volt szétdobálva. Az egyik országot éppen Magyarországnak hívták, de volt Csehszlovákia, Szovjetunió és Románia területén is, tehát Kárpátalja környékén voltak a szórványai. Aztán amikor onnan végképp

menekülnie kellett, akkor az „ahogy lehet” mottónak a jegyében próbálta az egyházi szolgálatát folytatni – amíg még lehetett – az evangélizációs munkában. Amikor onnan kidobták, akkor gyülekezetet szervezett. Amikor nyugdíjba ment, helyettesítésre hívtam egy évre, és két évig Siófokon kötött ki, ott történetesen megépített egy templomot, és ő is szinte egy szerzetesi cellában élt, bezárkózva egy pici szobába, és ott róva a sorokat mindennap írta a naplóját meg az építési naplót, és olvasta a Szentírást. És amikor kiment a templom-építésre, akkor fölépítette azt a tábori oltárt, és a munkásokat, akik nem voltak buzgó keresztények, minden reggel összegyűjtötte, és ott a tábori oltárnál elénekelte velük vagy inkább nekik a „Hozd ide én segítségemet” kezdetű éneket, és utána kezdték a munkát. Abszolút önfegyellemmel, belső tartással, önmagával igazán összhangban, tehát egy abszolút identitásban élő személyiségként tette a dolgát. Én egészen más vagyok, korántsem vagyok olyan összeszedett, korántsem vagyok olyan céltudatos, korántsem vagyok olyan leleményes, de az ő szolgálata, az ő példája nekem mégis nagyon sokat jelentett.

G. Á. Köszönöm szépen Esterházy Péternek és Fabiny Tamásnak, hogy eljöttek, és önöknek is, hogy meghallgatták őket.



Deim Pál • TALÁLKOZÁSOK

GENEZIS

HELLER
ÁGNES

JUTTA
HAUSMANN

Galambos Ádám Nagyon sok szeretettel köszöntöm *Heller Ágnes* filozófust és *Jutta Hausmann* teológiai professzort, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Ószövetségi Tanszékének vezetőjét ezen az alkalmon. Mai témánk a *Genezis*, melynek apropója *Heller Ágnes Ímhol vagyok – A Genezis könyvének filozófiai értelmezése* című könyvének megjelenése (A könyvet a Múlt és Jövő Kiadó adta ki 2007-ben). Kik voltak azok a meghatározó személyek, akik nélkül most nem vehetnénk a kezünkbe a *Genezis* könyvének filozófiai értelmezését *Heller Ágnes* tollából?

Heller Ágnes *Kandel Samu* volt a hitoktatóm a zsidó gimnáziumban, első osztálytól az ötödik osztályig. 1944-ben őt megölték a feleségével együtt, úgyhogy tovább nem ő tanított hittanra. De akkor az első öt évben minden nap volt hittanóránk, ugye egyházi iskolákban minden nap van hittan, és hetenként kétszer bibliaóránk volt. Fantasztikus volt, ahogyan ő beszélt a Bibliáról, ahogyan előadta, és ahogy magyarázta, értelmezte. Nagyon beleszerettem a Bibliába akkor, és sosem felejtettem el azt a szeretetet, azt az izgalmat, amit a Biblia iránt fölkelített bennem. *Kandel Samu* bácsi – és ezt nem tudom soha elfelejteni – vezetett be ebbe a gondolatkörbe, és nemcsak gondolatkörbe, hanem együttal életkörbe is.

G. Á. Ugyanez a kérdés Jutta Haussmann felé is, azzal a megközelítéssel, hogy ki volt az, aki meghatározó szellemi háttérrel biztosított, illetve milyen impulzusok által jutott el ahhoz, hogy a Bibliát, azon belül is az ószövetséget tanulmányozza tudományos alapossággal?

Jutta Hausmann Számomra az első lépések gyermekkoromban történtek a gyermek-istentiszteleteken, és nagyon sokat köszönhettem a tanáromnak, *Horst Dietrich Preussnak*, aki az egyetemen már az első félévben nagy hatást gyakorolt rám, úgy, hogy lehetett érezni: önála szerencsésen egyesült a saját maga életéhez kötődő szövegértelmezés és a tudományos megközelítés. És ő számomra máig egy nagy, élő példa, hogy hogyan lehet úgy közeledni az Ószövetséghez, mint az egyik oldalon olyan szövegek gyűjteményéhez, amelyek réges-régi tapasztalatokról beszélnek, másrészt mint olyan írásokhoz, amelyek – amellet, hogy itt a történelmünkben elhelyezkedő szövegekről van szó – a mai időkben is nagyon sokat mondhatnak nekünk mint rólunk szóló szövegek. Így lehet szépen egymáshoz kötni a Biblia szövegeinek tudományos megközelítését és személyes megközelítését, és azt gondolom, mindkettő egyformán működőképes.

H. Á. Én azt nem mondhatom el magamról, hogy tudományosan tanultam akkoriban a Bibliából, de egyszerűen tanultam történeteket, gondolatokat, eszméket, amelyeket olyan fontosnak éreztem és tartottam, hogy sohasem veszítettem el a fonalat ezekkel a történetekkel. Tehát tudományról szó sem volt. Egyszerűen történeteket értettem meg, és a történetekbe éltem bele saját magamat.

G. Á. A Biblia tanulmányozása kapcsán sokan mondják, hogy nem én olvasom, hanem a szöveg olvas engem, így azt a kérdést, hogy hányféleképpen lehet olvasni a Bibliát, kicsit megfordítva tenném fel, és azt mondanám, hogy hányféleképpen olvashat bennünket a Szentírás? Illetve mennyiben függ az egyén genetikájától a Biblia megszólítása?

J. H. Én azt gondolom, nem lehet számmal kifejezni, hányféle módon lehetséges ez. Bizonyára általánosan sokféle módon. Azt gondolom, hogy ez ma már nagyon szépen látszik, ha a bibliai történetek hatástörténetén végigtekintünk. Ennek kapcsán is lehet Heller Ágnes könyvére utalni, és lehet sok minden másra is utalni: ha például festményeket nézünk, zenét hallgatunk, ha mindazokat a műalkotásokat tekintjük, amelyek bibliai szövegeket értelmeznek, és bibliai témákat használnak föl. Azt gondolom, hogy mindegyikünk a saját életében is észreveheti, nem mindegy, milyen korban, milyen helyzetben, milyen hangulatban olvasunk egy-egy szöveget, mert néha így beszél hozzánk, néha másként beszél hozzánk, és én az Ószövetség tanáráként nagyon szeretem a tudományos bibliaolvasást, de bennem ez messzemenően nem az egyedüli, aminek van létjogosultsága, hanem sokszor úgy tapasztalom, egy bibliai szöveg tényleg képes személyesen hozzám is beszélni, nekem is mondhat valamit. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy milyen helyzetben élek, és ki vagyok én. És én biztos vagyok benne, hogy némelyik bibliai szöveg Heller Ágneshez máshogy beszél, mint hozzám, vagy Ádámmal, vagy bárkihez közlünk, és hogy vannak közös pontok, amelyek révén közös tapasztalataink alakulnak ki.

H. Á. Én nem mondanám azt, hogy lehet általában a Biblia tudományos olvasatáról beszélni. Mert attól függ, hogy milyen tudomány szempontjából olvassuk. Mert van olyan közöttünk, mint *Harold Bloom*, aki az irodalomtudomány szempontjából olvassa, és ezért irodalmi műveknek tartja a Biblia történeteit. Főleg József történetét, vagy Ábrahám és Izsák történetét, de mondjuk a Bírák könyvének a történeteit is. Van, aki archeológiai szempontból olvassa. Azt kérdezi: hogy írja le a Biblia a tájakat? Hol vannak azok a Bibliában említett városok, lehet-e ásatásokat kezdeményezni itt vagy ott vagy amott? Vagy például bizonyos népeket csak a Bibliából ismerünk, azt sem tudtuk, hogy ők léteznek. És most megtaláljuk az ő városait a Biblia útmutatása nyomán. Lehet a Bibliát filozófiai műként is olvasni. Én úgy olvastam, azért beszéltem a filozófiai értelmezései-

ről, *Szent Ágostontól* egészen *Paul Ricoeurig*, és azt is meg akartam mutatni ezzel, hogy minden korszak – ha filozofikusan olvas is – mást és mást olvas ki a Teremtés könyvéből. Ugyancsak minden korban mást olvasunk, ha irodalmi szempontból olvassuk a Bibliát. Most éppen Sámsonnal foglalkozom a *Bírák* könyvéből, és erről írok. Döbbenetes, hogy Sámson története – amely maga egy irodalmi történet –, egy történetíró munkája, tehát nem a Tóra öt könyvéhez, nem Mózes könyveihez tartozik, és hogy ez is milyen változásokon ment keresztül a különböző irodalmi vagy más recepciónak a folyamán. De mégis azt mondjuk: tudomány. Milyen tudomány? Irodalomtudomány, archeológia, filozófia vagy filológia? Ugye a filológia is tudomány, amely azt kutatja, hogy honnan származnak a szavak, hogy egy név mit jelent, hogy egy bizonyos szón akkor mit értettek. És világos, hogy régi-régi történetekről van szó, hiszen lényegében 2500-3000 évvel Krisztus előtti eseményekre nyúlnak vissza. De nagyon sok a régi történet között a teljesen mai történet. És nem csak azért, mert ma értelmezzük, hanem mert jelen idejűnek érezzük. Máskülönben az sem közömbös, hogy Szentírásnak olvassa-e az ember a Bibliát, vagy irodalomnak, esetleg forrásműnek olvassa. Mert ugye másként olvassa valaki, aki abszolút szent könyvet olvas, és azt mondja, hogy minden szava úgy igaz, ahogy a papíron le van írva. És egész másképpen olvas az, aki filozófiai műnek tartja, és nem olyan fontos számára, hogy minden úgy van-e, ahogy ott le van írva, hanem az, hogy milyen gondolat rejlik amögött, ami oda le van írva. Tehát nagyon különböző olvasatok vannak, nem csak különböző korszakokban, hanem különböző szempontokból is. Ugye ebben a könyvben, amit most Sámsonról írok, filozófiai olvasatról van szó, és ez nem a Tórához tartozik, hanem a *Bírák* könyvéhez. Ebben képzőművészeti és irodalmi interpretációkról beszélek, nem a filozófiai értelmezésekről. De valójában nincs is igazán filozófiai értelmezése, mert ez nem olyan jellegű történet. Ez egy olyan történet, amelyet a festők meg az írók értelmeznek.

J. H. Hadd kérdezzek valamit. Ha jól figyeltem, azt mondtad, az egyik oldalon lehet a Bibliát Szentírásként olvasni, ami persze így is van, és lehet a Bibliát filozófiai szemszögből is olvasni. Ellentétet vagy különbséget látsz feltétlenül a Biblia mint Szentírás és a Biblia mint filozófiai értelmezéssel olvasott mű között? Mert én úgy gondolom, nem kell feltétlenül különbséget látni a kettő között: ha az ember filozófiai szemszögből olvassa a Bibliát, akkor is tekintheti azt Szentírásnak. Miben látod a különbséget?

H. Á. Én nem beszelnék a Bibliáról a maga egészében. Legalábbis a zsidó felfogás szerint Mózes öt könyve egészen más, mint a Biblia összes többi irata. A zsidó értelmezésben voltaképpen Mózes öt könyve – amit Mózes írt – a Szentírás, a Biblia többi könyveit nem is kell Szentírásnak tekinteni, azok történelmi könyvek, és ott lehet vitatkozni, hogy az azokban foglalt tények tények-e, vagy nem azok, ezt azonban nem lehet fölvetni Mózes öt könyvével kapcsolatban, és ez, mondhatnám, egyik alapelve a zsidó vallásnak. Éppen a Mózes első könyvéről beszélek, tehát egy olyan könyvről, amit Szentírásnak tekintek. Kezdjük az elején. Ugye ha Szentírásnak olvasod, úgy, mint ahogy egy hithű zsidó olvassa, akkor neked el kell fogadnod, és el is fogadod, hogy ezt az öt könyvet Mózes írta. A kezdet kezdetén kezdjük. Nekem nem kell ezt elfogadnom, a filozófiai olvasatnak nem kell elfogadnia azt, hogy mindezeket a könyveket Mózes írta.

J. H. Akkor úgy tűnik, itt van némi – nem is akármilyen – különbség a keresztény és a zsidó felfogás között.

H. Á. Nagyon sok különbség van a keresztény és a zsidó felfogás között. Az, hogy a Tóra – mint amiben „minden benne van” – el van különítve a Biblia összes könyveitől. Másodsorban voltaképpen az a különbség, hogy a zsidó vallásnak nincs dogmatikája. Ezért tehát úgy értelmezi az ember a Tórát is, ahogy akarja. Csak el kell fogadni, hogy minden igaz, ami benne van, de hogy mi van benne, azt nem kell el-

fogadni, tehát nincs dogma. Semmiféle dogma nincsen, mindent én magyarázok. Más és más magyaráznak bele, más magyaráznak ki belőle, vitatkoznak. A Talmud éppen arról szól, hogy milyen más értelmezést lehet ugyanannak a szövegnek adni. Hogy egy példát is hozzak: arra a kérdésre, hogy miért pusztult el Jeruzsálem, a Talmudban tizenkét féle választ adnak, teljesen különböző válaszokat. Nekünk nem kell egyet igaznak elfogadni, minden értelmezés vagy igaz, vagy nem igaz, amit vagy elfogadsz, vagy nem. Ezzel szemben a keresztény vallásnak, főleg a katolicizmusnak van dogmatikája, nem minden keresztény vallásnak egyformán, az evangélikusoknak kevésbé szigorú módon... Mindenesetre van egy „hiszekegy”. Meg kell mondani, hogy miben hiszek. A zsidó vallásban nincs „hiszekegy”. Istenben még hinni sem kell. Ezt is Kandel tanár úrtól tanultam, hogy nem kell Istenben hinni. Én azt mondtam neki, mint egy kis ateista gyerek, hogy tanár úr, én nem hiszek Istenben. Azt hittem, hogy le fog szakadni a plafon, ő meg erre azt kérdezte, hogy szeretem-e a felebarátomat, mint tenmagamat. Mondtam, hogy tanár úr, igyekszem – azt mondta, akkor jó zsidó vagy, nem érdekes, hogy hiszel-e Istenben: Istent az érdekli, hogy a törvényeit megtartsad, az, hogy hiszel-e benne, az őt nem érdekli. Neked jó, ha hiszel benne, Istennek az közömbös. Na most ez egy óriási nagy különbség. Az a kérdés, hogy hiszel-e, a hit kérdése – amely az evangélikus vallásban kulcskérdés – innentől kezdve a bensőségnek a kérdése. Aminek a vallásban igen nagy szerepe van. Nem annyira a katolicizmusban, hanem a protestantizmusban – de ez a te utcád, ebbe nem akarok beleszólni.

Tehát itt a kereszténységen belül is vannak erőteljes különbségek, és a Szentírásnak a megértésében, értelmezésében is. Nem tudom, hogy ez hogyan jelenik meg az Újszövetségnek a kérdésében. Én az Újszövetségről is írtam egy könyvet *A zsidó Jézus feltámadása* címmel – amelyben éppen az evangéliumokat vizsgálom. És ott is pontosan azt csinálom, mint a zsidó Bibliában, megnézem, hogy mi van a szövegben. És azt mondom, hogy ezt a szöveget évszázadokon keresztül úgy olvasták, hogy nem a szöveget olvasták, hanem azt, hogy

mások mit olvastak a szövegben. Ez a zsidó Bibliával is így van. Azt olvassák, amit mások olvastak előtte a szövegben. Nem magát a szöveget. Én például fölvettem a kérdést az evangélium vonatkozásában, hogy a szöveget úgy olvassák, hogy a zsidók ölték meg Krisztust. Na most ugyanakkor leírják azt, hogy Jézus bevonul Jeruzsálembe, és hogy a tömegek ujjongva üdvözlik. És felteszem az egyszerű kérdést, hogy keresztények voltak-e azok a tömegek, akik Krisztust akkor üdvözölték? Mert hiszen evidens, hogy zsidók voltak, merthogy mások nem lehettek. Na most akkor ez miért nincs benne az értelmezésben? Ez kihal az értelmezésből, és ugyanezeket a dolgokat felfedezhetjük mondjuk Sámson történetével kapcsolatban is. Elfogadjuk, hogy Delilah Sámson felesége volt. Egy szó sincs erről a Sámson történetében, egyetlenegy szó sincs ebben a történetben erről. De ugye elfogadjuk azt a tételt is Sámuel könyvéből, hogy Isten azt parancsolta meg Saulnak, hogy ölje meg utolsó szálíg a filiszteusokat. Most akkor olvassuk csak el a Bibliát! Benne van ez? Nincs benne. Az van benne, hogy Sámuel azt mondta Saulnak, hogy neki Isten azt mondta. Ami abszurd, mert Sámuel egy irigy ember volt, és alapjában véve nagyon megirigyelte Saultól a trónt, amivel megajándékozta. Hogy Sámuel mit mond Istenről? Sámuel egy fanatikus, és ha valamit egy fanatikus mond, azt nekünk ma sem nem kell száz százalékig igaznak tekinteni. Sámuel fanatikus volt, ő ezt mondta Saulnak, mert nem akarta, hogy Saul többé király legyen. Mellesleg még húsz évig volt király utána. Miután már Sámuel azt mondja, hogy ő nem király többé. Tehát ezt sem kell nekünk elfogadni, pedig eddig úgy olvastuk kétezer éven keresztül, hogy Isten ezt megparancsolta!

Erre mondhatjuk, hogy állj! Hát ez nincs is benne a szövegben! Mi van benne? A szöveget néha nem úgy olvassuk, hogy mi a valódi tartalma, hanem úgy, hogy előtte ezt a szöveget mások olvasták, és mások hogyan értelmezték. Úgyhogy ezért azt mondhatnám, ez egy revizionista dolog, de a Bibliát nem lehet revizionista módon értelmezni, mert mit revideálunk itt? Egyszerűen minden szöveget újra lehet olvasni. És nem csak abból a szempontból, hogy mi másképp olvassuk, hanem tényleg nézzük meg, mi van odaírva! Mi van oda-

írva? És mondom, nagyon gyakran az Újszövetségre ez éppúgy vonatkozik, mint az Ószövetségre, az emberek nem olvassák el, hogy mi van odaírva, csak azt olvassák el, hogy mit mondtak mások arról, hogy mi van odaírva. De vannak kivételek. Mondjuk *Rembrandt* festészetére egy nagy kivétel, aki mindig megnézi, hogy mi van odaírva, és azt próbálja visszaadni, megjeleníteni, ami oda van írva, és nem azt, amire azt mondják, hogy oda van írva.

J. H. Ágnes, azt mondhatnám, te jó diákja lehetnél *Luther Mártonnak*, mert tulajdonképpen az volt az ő alapelve is, hogy nézzük meg, pontosan mi van leírva a Bibliában. Én itt teljes mértékben egyetértek veled abban, hogy sokszor találkozunk olyan bibliaértelmezésekkel, olyan alapelvekkel, amelyek abból indulnak ki, hogy mit mondtak előttünk, és ilyenkor egy átvett hozzáállással, egy átvett előítélettel közeledünk ahhoz, ami le van írva, mielőtt elolvasnánk a szöveget magát. Azt gondolom, hogy újra és újra kell olvasni a szövegeket, de nem azzal az előfeltevéssel, hogy előre tudjuk, mi van oda leírva, ezért amit az imént mondtál, az nagyon közel áll az én bibliaértelmezésemhez. Sokszor tapasztaltam a hallgatóimmal, ha nekiállunk szövegűen Bibliát olvasni, akkor mi minden meglepetéssel lehet találkozni. Ha például olvassuk a fordítást és a héber eredetit, akkor hamar rá lehet jönni, hogy a fordítás már sok tekintetben értelmezés, interpretáció, és én azt gondolom, ezt így lehet megtanulni, és azt is, hogy ha mi fordítunk, olvasunk, akkor abba a saját értelmezésünk is mindig bekerül. Ebből a szempontból tényleg nagyon fontos dolog, hogy újra és újra olvassuk a szövegeket, és nézzük meg, mi van leírva, és mi az, ami nincs. És elég sokszor lehet látni, hogy mi már olyat is belegondolunk, ami nincs leírva, tehát egy feltételezésből indulunk ki. A szövegértelmezésnél mindig érdemes visszanyúlni az eredeti szöveghez.

H. Á. Nagyon érdekes, amit mondtál, és különösen az, hogy nagyon sok mindent hozzágondolunk, ami nincs leírva. És ez nem okvetlenül baj. Mert a regényírók is hozzáadnak valamit ahhoz, ami

le van írva. *Milton* például Sámson drámájában hozzáadott ahhoz, ami Sámsonról olvasható. Az az érzésem, hogy voltaképpen a bibliai szövegek minden más szöveggel szemben a legjobb szövegek. Tehát amikor írnak egy regényt, mondjuk Mózesről vagy Jézusról, az mélységesen alatta marad az alapszövegnek. Nem lehet – hogy német szóval mondjam – az alapszöveget „überolni”. Mert például Sámson történetében egy olyan dráma van, egy olyan rövidre fogott és olyan tömör dráma, amit hogyha kiegészítünk, és oda költészetet varázsolunk köré, akkor rosszabb, kevésbé érdekes, kevésbé megragadó lesz, mint az eredeti történet. Az igazán nagy történeteket úgy olvassa az ember, hogy azokhoz nem lehet mit hozzátenni. Én minden Mózes- és minden Jézus-regényben csalódom. Igazán mindegy, melyiket ragadjuk ki, szerintem mindegyik rossz. A Dávid-regények is rosszak. De lehet, hogy én most túlzásba esem ebben a kérdésben. Mégis érzem, hogy a Dávid-jelenetnek minden pontja benne van a Bibliában, és az sokkal jobb, mint bármelyik róla szóló regény.

J. H. Ezt én is szívesen aláírom, és különösképpen arra való tekintettel, hogy te is írtál a könyvedben a Genézis 22-ről, az Izsák feláldozásáról szóló történetről, és én azt gondolom, hogy ez az elbeszélés a Bibliában nagyon jó példa arra, hogy micsoda remekművel van dolgunk, és milyen remek író írta ezt a szöveget. Ha csak azt nézzük, hogy itt milyen kevés szóval rajzolódik ki ez a történet, már ez önmagában meggyőző. Isten szól Ábrahámnak, hogy most mi következzen. Szól, és Ábrahám csak egy szóval reagál: „itt vagyok”, és már minden el van intézve, és minden el van mondva. Ábrahám elindul, és Izsáknak alig mond valamit. Tulajdonképpen az egész elbeszélés egészen a csúcspontig nagyon-nagyon kevés szóval dolgozik, és annyira szépen meg van fogalmazva, hogy ahhoz már nem kell hozzáfűzni semmit, az olvasó megérti, miről van szó, vagy legalábbis azt gondolja, hogy megérti.

H. Á. Én is azt hiszem, hogy nem lehet hozzáfűzni. Kandel Samu tanár úrhoz visszatérve, máig emlékszem, ahogy ő mondta: és men-

tek ketten együtt. Itt van a fülemben. Ez felejthetetlen! Természetesen igazad van abban, hogy ezt a tömörséget nem lehet feloldani, az oldás ront a szövegen. Viszont filozófiailag értelmezni lehet. A szakirodalomból ennek a szövegnek a *Kierkegaard*-féle értelmezését nagyszerűnek tartom. Amit Kierkegaard ír az etika teleológiai felüggasztéséről a Genézis 22-vel kapcsolatban, az egy filozófiai mesterfogás. Viszont az értelmezés egy új olvasatra hívhat bennünket! Attól a szöveg tökéletes marad úgy, ahogy van, de másként olvassuk. És lélekben azért kiegészítjük. Méghozzá motívumokkal. Nagyon érdekes, mikor a Biblia nagyon sokszor megadja a motívumokat. József történetében például tudjuk, mi a testvéreknek a motívuma. A szöveg azonban nagyon gyakran nem ad motívumot. Mert a Biblia általában elbeszél. És ez mind az Új-, mind az Ószövetségre vonatkozik. Nem leír, hanem elbeszél, tehát a leírás az elbeszélés sodrában van meg. Emiatt nem tudjuk azt, hogy ki hogy nézett ki! Nem tudjuk például azt sem, hogy Jézus hogy nézett ki! Ugyanis nincs leírva, hanem el van beszélve. A karakter az elbeszélésben jelenik meg, a leírás azonban több lenne ennél – ez a műfaj azonban majdnem teljesen hiányzik a Bibliából. A tájleírás is majdnem teljesen hiányzik a Bibliából. Úgy gondolom, ezt próbálják pótolni a festők meg az írók a fantáziájukkal, próbálnak ábrázolni, leírni valamit abból, amit a Biblia történetekben és drámában fogalmaz meg, és nem képen.

G. Á. Létezik-e az az ihletett olvasó, vagyis az az ember, akit ugyanaz a Szentlélek ihlet olvasás közben, mint az ószövetségi prófétákat?

H. Á. Ezt én nem hiszem. A prófétáknak éppúgy, mint az apostoloknak, megvolt az a speciális funkciójuk, hogy rajtuk keresztül tényleg Isten beszélt. Legalábbis ezt úgy fogjuk fel, hogy voltak olyan emberek, akik közvetítették számunkra azt, ami Isten volt, vagy amit Isten sugalmazott. Szép az a festmény, ahol az angyal diktálja Máténak az evangéliuma szövegét. Az angyal diktálására ír, tehát Máté nem egy zseni volt, aki magától kitalált egy történetet, hanem az an-

gyal diktálta neki ezt a szöveget. Ezt a prófétákról is mondjuk, hogy valahogy Isten hangja szólalt meg rajtuk keresztül. És még ha ezt nem is hisszük, én már előbb mondtam, hogy Sámuelet nem tartom nagyon megbízható csatornának az isteni szó számára, túl fanatikus ember volt, és túlságosan politikus. De ez nem vonatkozik Jeremiásra, akinek abszolút elhiszek mindent, mert van, akinek mindent elhiszünk, például Dánielnek is elhiszek mindent. A prófétákat is másképpen olvassuk, egyiket így, a másikat úgy. Annak is a karakterét látjuk, ahogyan beszélnek. De a prófétának van egy funkciója, amely nagyon fontos volt az akkori Júdea és Izrael történetében. Ez az a funkció, ami a középkorban Nyugat-Európát jellemezte, tudniillik a királyi hatalom és a vallási hatalom kettéválása. Úgyhogy az akkor Júdeában, ahogy Izraelben is, két hatalom volt. Az egyik a királyi hatalom, a másik az isteni hatalom. A próféta az isteni hatalmat képviselte, és megmondhatta a királynak, hogy bűnös, és ezért bűnhődnie kell. Mindig ez volt a kettős viszony. Tehát nem volt centralizálva a hatalom egy kézben, hanem a szellemi és a földi hatalomnak ez a kettőssége végig meg volt adva, és lényegében ez jellemezte aztán a nyugati kultúrát is a pápa és a császár kettőssége révén, amely valamelyest folytatta a maga nemében ezt a megosztottságot. Persze a prófétáknak nem volt intézményes hatalmuk, olyan a papoknak volt, de a papok nem voltak próféták. Röviden azt akarom mondani, ma senki sem mondja azt magáról, hogy próféta. Nem is mondhatja magáról, hogy az, mert ez a funkció ma már nem létezik, és régen nem létezik már. Ha szabad nekem ezt a szentségtörő dolgot mondani, Jézus volt az utolsó próféta Izraelben, és azóta nincsenek próféták, és nem is lehetnek, mert ennek a funkciónak többé már nincs meg az a jelentősége, súlya és igazsága, mint amilyen akkor volt, amikor a próféták működtek. De neked biztos más a véleményed!

J. H. Részben igen. Az ihletett olvasó létezik. Ha nem létezne, én nem ülnék itt. Azt gondolom, azért lettem teológus, azért lettem lelkész is, mert a Lélek valahol, valamikor inspirálta ezt a Bibliát, úgy-

hogy én abban megláttam, hogy Isten nekem is szól, és ez volt tulajdonképpen a kiindulópont, ilyen szempontból saját magam miatt tudnám azt mondani, hogy létezik ilyen értelemben ihletett olvasó. De itt a kérdés még más irányba is ment, és ezzel kapcsolatban fontos leszögezni, hogy az ihletett olvasó nem azonos a prófétával. A próféták a már elhangzott szövegek alapján, a már létező törvény alapján megpróbálták – és nem csak próbálták, meg is tették –, hogy konfrontálták a királyokat és a népet az Isten akaratával, és ilyen szempontból lehet azt is mondani, hogy talán ők ihletett olvasók voltak, mert már ismerték azt, ami Istentől jött, és ami részben már le volt írva. A mi hagyományaink szerint létezik egy olyan jelenség, hogy egy lelkész, aki vasárnap fölmege a szószékre, igyekszik Isten akaratát, Isten igéjét ihletett módon továbbvinni. És reménykedik abban, hogy ez nem csak valahogyan elvileg történik, hanem gyakorlatilag is. És ha prédikálok, abból a gondolatból indulok ki, hogy azért állok ott, hogy Isten valamilyen módon fel tudjon használni engem. Hogy mennyire lehet ez igaz, vagy mennyire nem, ez sok mindentől függ, és távol álljon tőlem, hogy ebből azt a következtetést vonjam le, hogy egy lelkész akár prófétai magasságokba is emelkedhet. Azt gondolom, a lelkészség messze van attól a szinttől, amelyre egy Jeremiás vagy Ézsaiás tudott felemelkedni, de annyiban látok némi párhuzamot, hogy ha az ember vagy lelkész vagy valamilyen más hívő Isten akaratát alapján próbál élni, s arra törekszik, hogy Istennek az akaratát, a szeretetét megvalósítsa a világban, akkor bizonyos szempontból mégis tud hasonló formában működni az Istennel való kapcsolata, mint a prófétáknál. Képpé válnak arra, hogy befogadják Isten vigasztaló szavát, hogy szembesüljenek Isten ítélő szavával, Isten akaratával stb., és ilyen szempontból elmondható, van némi hasonlóság a prófétákkal, akkor is, ha az a fajta klasszikus prófétaság tényleg megszűnt, amelyikről mi olvasunk a Bibliában. Ez egy nagyon különleges szerep és feladat volt, de sokféle hasonlóságot lehet felfedezni a mai időkben, amelyek magukban hordoznak valamit a prófétai tulajdonságokból.

H. Á. Nagyon sok mindenben egyetértek az általad elmondottakkal. Ellenben azzal nem értek egészen egyet, hogy a próféták voltak azok, akik igazából alkalmazták a törvényt. Az első próféták korábban éltek, és korábban működtek, mint hogy a Deuteronomiumot, tehát Mózes ötödik könyvét „felfedezték”: idézőjelben, tehát megtalálták vagy megírták. A Bírák könyvétől kezdve az összes könyvet később írták, jegyezték le. Nyilván ott voltak szóbeli hagyományként, de később jegyezték le, mint ahogyan a próféták működni kezdtek. A próféták „csinálták” a zsidó vallást, nem egyszerűen alkalmazták a törvényt, hanem csinálták, bizonyos fokig alkották a vallást. A korai próféták voltak az elsők, akik kizárólag egyistenhívők voltak. Hiszen a korábbi zsidók is egyistenhívők voltak, de az az „egy” a főistenük volt, s ezen kívül minden másnak megvolt a maga istene. A próféták megmondták, hogy mindenkinek ez az egy Istene van. Tehát egészen más szempontból vezették ezt be a zsidóság akkori gondolkodásmódjába. Nagyon sokan nem is fogadták el azt a szellemiséget, amit bevezettek. És nagyon különböző dolgokat vezettek be. Mondjuk például bevezették azt, amit később apokalipszisnek szoktak nevezni, vagyis a jövőre, a jövő ezer éves birodalmára vonatkozó képzeteket. Amit egyértelműen a próféták vezettek be, mert a Genézisben ennek az égvilágon semmi nyoma nincsen. Azokban a könyvekben, amelyek legelőször lettek leírva, egy megváltástörténet bontakozik ki (az egész Biblia egy megváltástörténet), de a jövőnek ez a jövőndöleése azelőtt nem létezett. Nem is beszélve a messianizmusról, amely szintén a próféták szellemi gyümölcse volt; vagy például a test feltámadásának a témája, amely először Ezékielnél jelenik meg. Ezékiel fogalmazza meg először a test feltámadását, ami előtte szintén nem létezett. Tehát nagyon sok mindent csináltak a próféták. És ők szerintem nem kimondottan a törvény alkalmazói voltak, hanem voltaképpen bizonyos fokig létrehozták a törvényt.

J. H. Én azt gondolom, itt különbséget kell tenni a korai próféták és a kései próféták között. Amikor azt mondtam, hogy egy prófétát lehet ihletett olvasónak tekinteni, inkább a későbbiekre gondoltam,

és nem annyira a nagyon korai prófétákra, akik jóval korábban, már az úgynevezett írópróféták előtt felléptek. A Biblia értelmezésére nézve ezt így is el tudom fogadni, hogy a próféták nemcsak Isten törvényét képviselték, és azzal konfrontáltak másokat, hanem azáltal, ahogyan felléptek, azáltal, ahogyan hozták az üzenetüket, valami új is történt.

De egy szót még szeretnék az apokalipszis témájához hozzáfűzni. A prófétáknak ezt az üzenetét én teljesen másként látom. Dániel, akit mi most a keresztény hagyományban a próféták közé teszünk, és prófétának tekintünk, és Zakariás, akinél bizonyos apokaliptikus részek is vannak, nem csak kimondottan a jövőre gondolnak ezekben a részekben, és nem elsősorban arról beszélnek, hogy hogyan nézhet ki a jövő. Ezekben a szakaszokban sokkal határozottabban a jelenről van szó. A jövőre való utalás a prófétáknál ugyanis annak a szolgálata, hogy a jelenbeli hallgatók át tudják gondolni a saját jelenüket, az én véleményem szerint tehát ítéletprófécia történik ezekben az esetekben. Az ítéletprédikáció arra való, hogy a nép megértse, ha folytatja azt a viselkedést, amit addig művelt, annak nem lesz jó jövője, annak a vége egy nagyon kemény tapasztalattal fog járni. Vagy ha Dániel könyvének egész apokaliptikai anyagát nézzük – mint a Jelenések könyvében is –, elég sokszor egy kemény, idegen nép alatti megszállás vagy diktatúra miatt kellett részben rejtvényekben átadni az üzenetet, teljesen nyíltan és őszintén nem lehetett beszélni, mert túl veszélyes volt. Sok olyan kép tárul elénk az apokaliptikus könyvekben, amely jóval intenzívebben beszél a jelenről, mint a jövőről.

H. Á. Természetesen minden próféta, akit oda szoktunk számítani az apokaliptikus próféták közé, más módon volt „apokaliptikus”, amennyiben ezt a szót idézőjelben használom. És abban teljesen igazad van, hogy a jelennel konfrontálódtak, a jelenről volt szó, de: noha a kétségbeesés pillanatában – és a babiloni fogság mondjuk a kétségbeesés pillanata volt – a jelen teljesen kilátástalannak látszott, ott mégis megjelent az a gondolat, hogy valami történni fog, és az egész világ meg fog változni. És nem is tudjuk, hogy változik a világ, de az

egész világ meg fog változni. Ez természetesen nem egy történelmi jövőt ábrázol, ez egy megváltástörténet. Tehát nem egy történelmi jövőről van szó, s még abban az esetben is, amikor egy földi megváltásról beszélnek, nem történelemről van szó, de mégis arra irányul a tartalom, hogy valami teljes mértékben meg fog változni. A messianizmus is ezzel van kapcsolatban, és a messianizmus sajátossága, hogy Dávid királynak, aki voltaképpen nagyon problematikus történelmi jelentőségű ember volt, egy mitologikus funkciót tulajdonítanak. Nos ez már a messianizmusnak a hatása, amely átalakítja a Dávid-képet, egy emberről alkotott képet, aki ugye még rablóvezér is volt, meg időnként ölt is, meg trónkövetelő is volt, aztán egyesítette a népeket, és ha jobban megnézzük, szélsőséges hangulataik között nagyon érdekes shakespeare-i figurákra fogunk bukkanni. De azt, hogy ő a Messiásnak az őse, ezt ugyebár később kellett kialakítani, mert kellett valamibe kapaszkodni, hogy Dávid házából jön a Messiás, és vele tökéletesen meg fog változni a világ utána. Ugye ez a gondolat a kétségbeesés okán, a kétségbeesés talaján növekedett. Krisztus korában éppen olyan korszakot élt az ország, amelyben teljesen kilátástalannak tűnt minden. A történelemnek nem volt kifutása, a történelem kilátástalannak mutatkozott. És ez igaz is. A próféták igazából nem konkretizáltak semmit, tehát ők nem a jövőről beszéltek. A prófétálni ige ma annyit jelent, hogy valaki a jövőről mond valamit, de hát ez egyáltalán nem volt jellemző a prófétákra.

G. Á. Milyen kapcsolat van Isten akarata és az ember akarata között?

J. H. Legszerencsésebb esetben az ember akarata egyezik az Isten akaratával. Nehéz erre a kérdésre választ adni, mert először a kérdésnek a célját kellene megtalálni. Ha jól látom, a Genézis könyvének az első fejezetében már lehet arról olvasni, hogy az ember akarata éppen nem mindig egyezik az Isten akaratával, hanem az ember a saját maga útján kezd járni. És ez a fajta döntés, hogy a saját utamon járok inkább, mint az Isten akarata szerint, nem éppen jóra vezet. A

Bibliában számos helyen lehet olyan elbeszélést találni, ami újra és újra arra indíthat bennünket, hogy újra és újra átgondoljuk a saját döntéseinket. Én úgy látom, hogy már a Biblia harmadik fejezetében, az Éden kertjéről szóló elbeszélésben lehet ilyet találni, olvasni, hogy Isten megadta nekünk a lehetőségeket saját akaratumk szerint dönteni, és mi ezt maximálisan ki is használtuk.

H. Á. Azt hiszem, hogy egyszerűen tudjuk, hogy mi az Isten akarata. Mert ismerjük a Tízparancsolatot. És aki megtartja a parancsolatokat, az Isten akarata értelmében cselekszik, aki megszegi a parancsolatokat, az nem Isten akarata értelmében cselekszik. Ezt világosan tudjuk. Ahogyan azt is, hogy aki tisztességes ember, és igyekszik egész életében tisztességes ember maradni, az körülbelül megfelel ebben Isten akaratának. Mert a csirkefogó nem felel meg Isten akaratának. Én azt hiszem, hogy ez valószínűleg egyértelmű és egyszerű. És abban igazad van, hogy miután a jó és a rossz közötti választás meg van adva nekünk, választhatjuk a rosszat, úgy, mint a jót, és ha az esetek óriási többségében a jót választjuk, de néha a rosszat, mert ilyenek vagyunk, akkor alapjában véve megfelelünk Isten akaratának.

G. Á. A darwinizmus és a kreacionizmus egyházon belül és kívül megosztja a közvéleményt. Mit jelent a Genézis könyvének rehabilitálása mondjuk a posztkommunista Magyarországon?

H. Á. Erről megírtam a véleményemet a könyvemben. Az a vita tökéletesen értelmetlen, mert a két irányzat képviselői teljesen más dologról beszélnek. Az egyik értelmezés abból indul ki, hogy a teremtéstörténet nem igaz, mert a darwinizmus igaz. A másik pedig abból, hogy a teremtő Isten a világot hat nap alatt megteremtette, a hetedikén megpihent, ez az igaz, de a darwinizmus nem igaz. A harmadik felfogás szerint milyen okos volt a Biblia, mert már előre megsejtette Darwint. Mert ugye a világot Isten úgy teremtette, ahogy az a fejlődéstudomány megfelel. Mind a három csacsiság. Miért csacsiság? Mert a Teremtés könyve nem egy tudományos kompendium.

Egy filozófiai íráshoz nem úgy közeledünk, mint ahogy egy empirikus, tudományos felfedezéshez. Mondjuk például, ha ma valaki Platónról beszél, akkor nem mondja, hogy micsoda hülyeség a platonizmus, ideák ugyanis nincsenek. Aki ezt mondja, azt mindenki hülyének fogja tartani. Ez pontosan olyan, mintha valaki azt mondja, hogy a darwinizmus miatt nem igaz a Teremtés könyve. Másról beszél. De az is nagyon buta, aki azt mondja, hogy a Teremtés könyve azért olyan zseniális, mert ugye már előre megfejtette a fejlődéstudományt. Csakhogy az illető elfelejti, hogy nem erről van szó. Mert a fejlődéstudomány szempontjából a későbbi a korábbiból alakul ki. De a Teremtés könyvében minden lépés Isten szavára alakul ki. A Teremtés könyvének éppen megvan mondjuk a racionális tudományosság, de nem a fejlődéstudomány értelmében. Abban az értelemben, hogy amint valami ott van, akkor a feltételének is ott kell lennie. Ez egy filozófiai gondolat. Tehát ahhoz, hogy halak legyenek, víznek kell lenni. Ahhoz, hogy növények legyenek, víznek, világosságnak és levegőnek kell lenni, ahhoz, hogy állat legyen, növénynek kell lenni, ahhoz, hogy ember legyen, állatnak és növénynek is kell lenni. Tehát ebből a szempontból tökéletes, mert mindennek ott van a kondíciója. Kivéve az első teremtéstörténetben, a Genézis 1-ben. Mert a jóval korábban keletkezett második teremtéstörténet másképpen gondolkozik. Nem így fogalmaz. Ugye a kettő közötti ellentmondást nagyon sokan észrevették. Szent Ágostonnak van egy kitűnő megoldása erre, mikor azt mondja, az első teremtéstörténetben Isten a férfi és a nő lelkét teremtette meg, a másodikban a testét, és ezért van a különbség. Ez magyarázza a különbséget az első és a második teremtéstörténet között. Bizonyára egészen különböző forrásokat forrasztott itt egybe az a bizonyos szerkesztő, aki összehozta ezeket a könyveket. De mindenesetre, hogy röviden válaszoljak, egyszerűen butaság minden ilyenféle összehasonlítás. Voltaképpen arra mutat, hogy nem érti meg az összehasonlító, hogy miről van szó. Így aztán a félreértelmezés különböző fanatizmusokra ad módot. Sajnos fanatikus az a kreacionista, aki azt mondja, hogy a darwinizmus hülyeség és érthetetlen s ráadásul még bűnös is. A darwinisták azt mon-

dják, hogy a vallás marhaság, mert hülyeségeket beszél, mert ugye minek erről beszélni. És a harmadik eset: nem lehet egy vallásos szöveget a mai tudomány alapján racionalizálni, mert az alapján egyszerűen nem racionalizálható. És különben ez méltatlan eljárás is.

J. H. Köszönöm szépen, ezt csak aláírni tudom, és egy kicsit még kiegészíteni. Ha olvassuk az első fejezetet a Bibliában, már műfajilag látszik, hogy itt majdnem egy költői szöveg van előttünk. Isten már az első napon is látta, hogy minden jó, a második nap is látta, hogy minden jó, s ez végig így megy tovább. És tulajdonképpen mintha az egész szöveg arról akarna nekünk beszélni, hogy ez a teremtett világ az Isten szemében egy igen jó világ. És mintha arról is meg akarna győzni, hogy nemcsak az Isten szemében, hanem valóban egy jó világ. Ha arra gondolunk, hogy amennyiben igaz az, hogy ez a szöveg abban az időben született, amikor Izrael fogságban volt, és nem éppen úgy nézett ki, hogy minden jó lenne, akkor különösen figyelemreméltó, ha az hangzik el, hogy Isten jónak teremtette a világot. Ráadásul ez az ő szava által történik meg, vagyis mi mindent lehet abból tanulni, hogy az Isten szava tényleg hatalmas, az Isten szavának van ereje, és még ráadásul az, amit ő teremtett, egy jó világ. Mennyire vigasztaló erejű lehetett ez a szöveg annak idején, amikor az emberek ezt Babilonban hallották.

Az említett Genézis 2-vel kapcsolatban csak egy pontra szeretnék itt utalni: akkoriban épp az ember teremtésének gondolata állt a központban, és ez a szöveg arról beszél, hogy az ember férfiként és nőként lett megteremtve, s ebből világosan következik, hogy a két nem mennyire egymásra van utalva. Ugyanattól a Teremtőtől, ugyanaból az anyagból és lényegét tekintve tulajdonképpen ugyanarra a feladatra teremtett mindkét nem, és egymással élve tudják csak az egységet megtapasztalni, s a teljességet átérezni. Úgy gondolom, itt tényleg többről van szó, mint a világ keletkezéséről szóló tudományos cikkről. Ebből a szempontból tekintve a jelenlegi kérdésre tényleg csak azt lehet mondani, hogy a bibliai szöveg nem arra való, hogy vitatkozzunk a darwinizmus és a kreacionizmus igazáról.

H. Á. Hozzá kell tennem, hogy itt én *Immanuel Kantra* hivatkozom, aki igazán nem volt egy hívő lélek. Nem volt ateista, de szkeptikus ember volt. Na most ő azt mondta, hogy ha a morálnak vagy akár az emberiségnek az empirikus létét úgy próbáljuk megvizsgálni, hogy honnan eredt, akkor legjobb mégis Ádámmal és Évával kezdeni. Ugyanis az emberiség történetét az emberrel kell elkezdni. Úgy kell elkezdni, hogy ott van már az ember, már beszél, már férfi és nő, már képes a nyelvet használni – ez az, ahonnan elindulunk. Mert ekkor az emberről van szó. Mert az ember történetét az emberrel kell elkezdni. Ettől tökéletesen független a kérdés, hogy hogyan alakult ki maga az ember, és hogyan kezdjük el az ember történetének az elbeszélését. Azt az emberrel kezdjük el. Ez volt Kantnak a koncepciója, és azt hiszem, ez egy nagyon érdekes értelmezése Ádám és Éva történetének. Nem akarok most a biológiára rátérni, de a biológusok azt akarják igazolni, hogy a Bibliának igazza van, és az egész emberiség egy emberpárból jött létre. Hagyjuk ezt a hülyeséget, mert ezzel igazán nem megyünk semmire.

J. H. Én is azt gondolom, azért sem megyünk semmire, ha ezt így próbáljuk megközelíteni, mert a nagy baj már ott megtörténik, amikor abból az elnevezésből indulunk ki, hogy „őstörténet”, és úgy gondolkodunk róla, mint ami történetileg visszamegy egészen a kezdet kezdetéig. Azonban nem erről van szó. A Biblia első 11 fejezetében nem az a lényeg, hogy pontosan értesüljünk arról, mi volt egészen az elején, mert ezek a szövegek arról beszélnek, mi az, amit alapvetően lehet látni az emberek közti viszonyokról és hasonlóképpen az emberek és Isten közötti viszonyokról. Ezek az alapvető tapasztalatok mind az emberi lét alapélményeihez tartoznak. Mint például az, hogy az ember éppen nem mindig Isten akarata szerint cselekszik, feltámad benne a féltékenység, a harag, a bosszúvágy, ahogy Káin és Ábel történetében olvashatjuk. Ezek a történetek azt üzenik nekünk, gondolkodjunk el azon, hogyan működik a családi életünk, hogyan működnek az emberi kapcsolataink. A babiloni to-

ronyról szóló elbeszélés például örök érvénnyel mutatja meg, hogy az ember mindig többet akar az elégnél. Az első fejezetekben a legalapvetőbb emberi kérdésekről és tapasztalatokról olvasunk.

H. Á. Ebben teljesen egyetértek veled. Ugyanakkor én mégis megvédeném azt az „őstörténet” fogalmat. Ugyanis a Biblia alapján védem meg, nem történelmi alapon. Az első emberiség elpusztult az özönvízben, és ebből a szempontból egy új emberi történelem kezdődik az özönvíz után, amikor Isten szövetséget köt az emberiséggel, és először ad törvényt az emberiségnek. Mert ugye Ádámnak és Évának nem adott Isten törvényt. Utána nem volt törvény, az emberek törvényen kívül éltek, egészen az özönvízig, és erőszak uralkodott a földön. A Biblia szerint egy második emberiség jön létre, és akkor ad Isten először törvényt. Az első törvényt még nem a zsidóságnak adja, hanem az emberiségnek. Az első törvény arról szól, hogy aki embert öl, az emberkéz által haljon meg. Ez az első, emberiséggel kötött törvénynek az alapja, és ebből keletkezik az új emberiség, amely voltaképpen a történelmi emberiség, és ebből a szempontból bibliai alapon egy picit megvédem az őstörténetet.

J. H. Ez így igaz, csak éppen a második emberiség nem lett feltétlenül jobb, mint az első, hanem a kontinuitás vonalain keresztül folytatódott a történet.

H. Á. Nem lett jobb a második emberiség, de Isten megígérte, hogy nem fogja elpusztítani, mert belátta azt, hogy az ember ilyen, és hogy nem lesz ennél jobb. Viszont az életkorunkat százhusz évre maximalta.

G. Á. Milyen kapcsolatban áll az emberi gőg és önteltség 21. századi jelensége a bűneset történetével?

H. Á. Attól függ, hogy melyik értelmezést kérdezed. Zsidó értelmezés szerint nincs bűneset, és nincs örökletes bűn, ez azért sem le-

hetséges, mert Isten azt mondja többszörösen, hogy ezerízíglén megjutalmazom azokat, akik engem szeretnek, és harmad és negyédízíglén megbüntetem, akik engem gyűlölnék. Na most ha ezerízíglén megjutalmazza azokat, akik szeretik, nem nagyon lehet örökletes bűnről beszélni, tehát voltaképpen ezt a zsidó Biblia nem ismeri, és Ádám és Éva engedetlenségét nem értelmezi eredendő bűn gyanánt. Nem hiszi azt, hogy bűnösnek születünk, nem hiszi, hogy bűnösök vagyunk, azt sem hiszi, hogy az érzékiség bűnös lenne. Ami bűnös, az a törvények be nem tartása. Nem az érzékiség bűnös, hanem a házasságtörés. Azt a szót különben a paráználkodással fordították magyarrá, ami nem felel meg az eredetinek. Mert házasságtörésről van szó, nem paráznaságról. Vagy például nem szabad gyilkolni, meg egyebek, és aki ezt teszi, az bűnös. Tehát a tettet tesz téged bűnössé, nem pedig az, hogy embernek születél, az ember ártatlannak születik. És ezt még Kierkegaard, az evangélikus Kierkegaard is helybenhagyja, amikor azt mondja, hogy minden ember ártatlan, és minden ember beleugrik a bűnbe. Hogy az eredendő bűnt minden ember újra és újra mint ember viszi véghez. Tehát ő sem hisz az örökletes bűnben.

Különben az örökletes bűn roppant problematikus dolog, mert Ágoston is azt mondja, hogy voltaképpen a büntetés öröklődik, nem a bűn. Azt mondja, a bűn valójában a büntetésen keresztül öröklődik. Tehát a büntetés maga az érzékiség. Az érzékiség, ami öröklődik, az apa vérén keresztül – mert a bűn csak a férfin keresztül öröklődik ebben az értelmezésben. Nőn keresztül nem. Hát ez különben természetes, mert két ember volt tökéletesen büntetlen, és egyik sem apától született: Ádám és Jézus. Egyiknek sem volt apja. Tehát csak a férfitől leszel bűnös, az asszonytól nem leszel bűnös Ágoston szerint. Na most visszamegyek a zsidó értelmezéshez, miszerint nincs eredendő bűn. És ennél fogva mi most önteltek vagyunk, de nem azért vagyunk önteltek, mert eredendően bűnösök vagyunk, hanem csak azért vagyunk önteltek, mert nem tartjuk meg a parancsolatokat, és mert magunkat a parancsolatok fölé emeljük, ahogyan azt ez az értelmezés sugallja.

J. H. A bűneset fogalmával nekem is van sok gondom, mert én azt gondolom, a bűneset fogalma azt sugallja, mintha a bűn egy ponton bekerült volna a világba, de szerintem sokkal inkább arról van szó, hogy Genézis 3-ban egy mintát találunk arra, hogyan működik a bűn az ember lelkében. Ez a minta azt mutatja meg, hogy az ember nem annyira akar megfelelni annak, amit az Isten tőle elvár, és elkezd másként viselkedni, mint ahogyan kellene, ahogyan helyes lenne. Ha elolvassuk ezt a történetet, láthatjuk, hogy ez a fajta minta még ma is így működik bennünk: amikor Isten számon kéri Ádámot, hogy mit tett, Ádám Évára mutogat. Amikor Évát kérdezi Isten, ő tovább mutogat a kígyóra, és ebben megmutatkozik az emberi természet: a bűnössé vált ember megpróbálja eltaszítani magától a bűn súlyát, és mindig valaki másra akarja hárítani a felelősséget. Sokkal inkább arról beszél ez a szöveg, hogy hogyan működik a bűn, mint arról, hogy eredetileg honnan jött. És most hadd tegyem hozzá, hogy én evangélikus teológusként sem tudnék az eredendő bűnről beszélni, mert bibliakutatóként azt kell mondanom: a Biblia nem arról beszél. Ha most a görgről beszélünk, ha a bűn és gőg közötti kapcsolatról van szó, az előbb elhangzottakhoz nagyon hasonlóan azt tudom mondani: ennek az a lényege, hogy én nagyobbnak, feljebbvalónak tartom magam annál, ami vagyok, és hogy Isten akarata ellenére, azzal szembeszegülve képzelem el az életet, azt, hogy Isten nélkül is lehet élni – ilyen értelemben lehetne beszélni a görgről mint a bűn megnyilvánulásáról.

G. Á. Szeretném bátorítani a hallgatóságot, hogy akiben esetleg kérdések merültek fel az elhangzottakkal kapcsolatban, nyugodtan felteheti!

Kérdező Elhangzott, hogy az első törvényt az özönvíz után kaptuk Istentől, és az volt benne, hogy aki embert öl, annak a másik ember elveheti az életét, tehát emberkéz által kell elvesznie. Akkor lehet-e azt mondani, hogy ez a halálbüntetésre jogosított fel bennünket?

H. Á. Ez nem feljogosítás kérdése. De kezdjük a történetet előlről. Ugye Ádámot és Évát Isten teremtette, és rövid pórázon tartotta. Rövid pórázon tartotta őket, mert ők engedelmeskedtek Istennek, mint az ő gyermekei. A zsidó misztikának, a Zóhárnak az egyik megfogalmazása szerint a Paradicsom voltaképpen az anyaméhet jelenti. Tehát Ádám és Éva a Paradicsomban nem más, mint a férfi és a nő az anyaméhben. És a Paradicsomból való kiűzetés azonos a megszületéssel. Így értelmezi ezt a Zóhár, és ez egy nagyon érdekes értelmezés. A paradicsomi állapot tehát annyit jelent, hogy Ádám és Éva az anyaméhben nem voltak önállóak. A Biblia továbbmegy, és azt beszéli el, mi történik az úgynevezett bűneset után. Isten azt mondja, hogy választhatjátok a jót és a rosszat, és erre Káin a testvérét azonnal agyonveri, mert ő egyből a rosszat választotta. Isten megtiltja azt, hogy Káint megöljék. Mert Isten nem adott törvényt. Megmondta Káinnak, hogy rajtad múlik, hogy ölsz-e, vagy nem ölsz. Ott ólalkodik a bűn, mint a kutya az ajtód előtt, de rajtad áll, hogy engedelmeskedsz, vagy nem. Nem mondta meg neki, hogy nem szabad ölni. Isten voltaképpen póráz nélkül hagyta az emberiséget. Póráz és törvény nélkül hagyta, hogy majd meglátja, mit csinálnak, ha egyedül, nélküle kell cselekedniük. Nagyon figyelemreméltó, hogy mit mond a Biblia arról, amit az emberek csináltak. Városokat építettek, földet műveltek, gépeket találtak ki, még a vallást is megalkották, nagyon sok mindent kitaláltak, csak éppen közben egymást ölték folyamatosan.

Ez megfelel különben a *Hobbes*-féle úgynevezett természetes állapotnak: az ember az embernek farkasa, mondja Hobbes, és ezt az állapotot később a filozófia úgy írta le, mint természetes állapotot. Ez fogalmazódik meg a Bibliában, az első emberiség történetének elbeszélésében. Ez után jön a vízözön és a második emberiség, és ekkor veszi kezdetét a mi történelmünk azzal a bizonyos első törvénnyel. Egyébként más is van abban a törvényben, de az a legfontosabb, hogy aki embervért ont, az emberkéz által vesszen el. Ami nem csak az emberre, az állatra is vonatkozik. Tehát ha egy kutya megöl egy embert, akkor azt a kutyát meg kell ölni. Mert ember ölt, és mivel embert nem szabad ölni, ezért emberkéz által kell elvesszen. Ez nem ál-

talában a törvénynek, a „szemet szemért, fogat fogért” elvnek a megfogalmazása, mert ott meg kizárólag az emberölésnek a tilalmára vonatkozik. Ez alapkérdés, hogy embert nem szabad meggyilkolni. Miért ezt tiltja meg Isten? Mert az első emberiséget az erőszak jellemzi. Ember az embernek farkasa, azt a korszakot az erőszak jellemezte.

A bűn érdekes módon teljesen más formában jelenik meg a második korszakban, tehát voltaképpen a történelemben. Ugyanis a bűn Babel tornyával kezdődik, ami intellektuális bűn. Itt nem egyszerűen erőszakról van szó, mert ez egy szellemi bűn, ami az első emberiség idején, az özönvíz előtt nem létezett. Tehát itt történik egy építkezés, amely mögött van egy történelmi koncepció. Az építkezés mögött ha nem is történettudomány, de egy koncepció van, ami minket az égvilágon semmire föl nem hatalmaz, mondhatnánk, mégis egyszerűen egy történelmi koncepciót jelenít itt meg.

Kérdező Hangsúlyt kapott, hogy Ádám és Éva egyforma. Isten egyformára teremtette őket. Az értelmezések kapcsán előkerült az anyaméh is. Fölmerül a kérdés, hogy a férfi és a nő között megvan-e az a sarkalatos különbség, hogy a nő embert tud „teremteni”, abban az értelemben, hogy embert szül. Ezt én úgy értelmezem, hogy ez valamennyire egy istenségi lehetőség ebben a különbségben. Természetesen a férfi is kell hozzá, de végeredményben a nő ad életet.

H. Á. A férfi és a nő teremtése két különböző történetben jelenik meg. Az első a Genézis 1-ben, ahol Isten az embert férfinak és nőnek teremti. Tehát egyforma, egyenrangú létezőnek teremti őket. A Genézis 2-ben Ádámot teremti meg, és őt, mint tudjuk, porból vagy hamuból vagy agyagból – fordításon múlik – formálja meg, és aztán Évát az oldalbordájából. Na most az utóbbinak kétféle értelmezése van. Az egyik, hogy Ádám az elsődleges, és a nő csak Ádamból jött ki, a másik fordított. Hogy Ádám porból lett teremtvé, de az asszony magából a testből. Azt, hogy magasabb rendű a férfinél, akárhogyan

lehet értelmezni. De nem ez az értelmezés az alapvető, hanem az, amit a Biblia itt mond: hogy a férfi kövesse az asszonyát. Itt a férfinak kell követni a nőt, nem kérdéses. Míg az úgynevezett bűneset után, az átok folyamán kiderül, hogy a nőnek kell engedelmeskednie a férfinak, tehát megváltozik a nemek viszonya egymáshoz. A Biblia nagyon érdekesen fogalmaz, amikor azt mondja, hogy azért változik meg a nemek viszonya egymáshoz, mert a nő vágyakozik a férfira. Ezt a passzust nem szerették a későbbi írásmagyarázók, ezért úgy értelmezték, hogy azért vágyakozik a nő a férfira, mert gyermeket akar a férfitől. Ez azonban a Bibliában nincs megírva. Ott az olvasható, hogy a nő vágyakozik a férfira, nem a férfi a nőre. És ezért veti alá magát a nő a férfinak. De hát a nő alávetettsége lényegében a Paradicsomból való kiűzetésre datálódik, míg a Paradicsomból való kiűzés előtt még a fordítottja fogalmazódik meg, tehát a férfinak kell otthagynia mindent, és követni asszonyát. Tehát a nemek viszonyában változás áll be a teremtéstörténet különböző szakaszai között. Nem lehet tudni különben – állítólag ezt a második teremtéstörténetet az úgynevezett jahvista írta –, hogy ugyanaz a kéz fogalmazta-e meg, szemben a Genézis 1-gyel, amit az úgynevezett elohista írt volna, ötszáz évvel később, de azért ezt nem garantálom.

J. H. Az első fejezet, úgy szoktuk mondani, hogy a papok által íródott szöveg, de akkor itt a datálás kérdéseibe inkább ne menjünk bele, a kutatásban ez egy óriási terület, és itt komoly vita folyik a kutatók között.

H. Á. De van valami azért a jahvista elméletben is, tudniillik a jahvista szövegeknek van egy stíláriis összetartozása.

J. H. Ezt mindenképpen így van, inkább csak a datálásnál vannak problémák, mert néha olyan nehéz a nyelvből, néhány mondatból kitalálni, hogy most pontosan hova tartozik, melyik időszakhoz. A kutatók sokáig nagyon biztosak voltak abban, hogy Salamon idején

már megtörtént a jahvista szövegek leírása, időközben ma már nem vagyunk biztosak benne, hogy tényleg olyan korán születtek, és a kutatás egyre közelebb kerül a fogság idejéhez a datálással. Itt látszik, hogy nincs más forrásunk, csak a bibliai szövegek, és nagyon-nagyon kevés eszköz áll rendelkezésre, amely alapján mindössze feltételezni tudjuk, hogy itt vannak hasonlóságok és stiláris egyezések. Vannak egyéb leletek, amelyekkel be lehet bizonyítani, hogy melyik évszázadban helyezhető el a történet, de ezen a téren mostanában óriási nagy kérdőjelek vannak.

H. Á. Azért több mint valószínű, hogy ezek különböző időben keletkeztek, és valószínűleg különböző időben írtak le belőle részeket, de összeszerkeszteni mindenképpen később szerkesztették össze ezeket a szövegeket. És különböző történetekről van szó – nem csak két teremtéstörténet van, Dávidnál is van egy „b változat”, amit összeszerkesztettek...

J. H. Ugyanis az a nehéz, hogy a szerkesztési alapfolyamat során mennyiben nyúltak hozzá a textusokhoz, mennyire próbáltak mondatokat írni, történeteket egybefésülni s ezáltal megváltoztatni...

A női-férfi kérdéshez szeretnék még hozzáfűzni valamit. A Biblia narratív folyamatára nézve igaz az, hogy az úgynevezett bűneset előtt másként beszél a Biblia a férfi és a nő egymáshoz való viszonyáról; hogy egyszer a férfi megy a nő után, és utána pedig a nő vágyakozik a férfitra. Én azonban úgy gondolom, ezt nem szabad időbeli folyamatként látni, hogy most innentől már csak az működik, hogy a nő vágyik a férfi után. Ugyanis mindegyik szövegnek, mindegyik üzenetnek megvan a saját maga súlya, jelentősége és a mindenkori jelenre érvényes üzenete. Én azt gondolom, úgy állították össze ezeket a szövegeket, hogy ma mindkettőről tudjunk. Hogy a férfi megy a nő után, hogy a nő vágyakozik a férfi után, és tulajdonképpen mindkettő ugyanannak a valóságnak egy aspektusa, és mindkettőnek megvan a saját maga helye és szerepe, és nem lehet azt mondani,

hogy az egyik azért helyesebb vagy éppen aktuálisabb, mint a másik, mert az egyik előtte, a másik meg utána lett leírva. Az Ószövetségben, a héber Bibliában, nagyon jól ki van dolgozva az a szemlélet, hogy különféle hozzáállások, különféle tapasztalatok és helyzetek léteznek egymás mellett, és nem lehet azt mondani, hogy ha az egyik helyzet ellentétben áll a másikkal, akkor csak az egyiknek lehet igaza. A Biblia épp azt mutatja meg, hogy sokféle ellentétet lehet tapasztalni, és mégis azt lehet mondani, mindkettőnek van létjogosultsága. S ha a bibliai elbeszélésekben a Tórán, Mózes öt könyvén kívül is olvasunk iratokat, még sokféle olyan helyzetet lehet találni, amelyek inkább arról tanúskodnak, hogy a nő nagyon alá volt rendelve a férfinak, de előfordulnak olyan helyzetek is, hogy éppen pont fordítva működik, amikor a nők bizonyos helyzetekben igen nagyfokú önállóságot is mutattak. Ma már nagyon nehéz a Bibliát arra felhasználni, hogy a nemek közti alá- vagy fölérendeltséget igazoljuk mint a nemek közötti viszonyok szabályát vagy előírását.

Kérdező Professzor asszony említette, hogy a próféta intézménye végül is megszűnt, és ez teljesen helytálló, azt gondolom, hogy ezt a keresztény és a zsidó teológia szerint is mindenki így gondolja. Annyit érdemes lenne talán meggondolni, hogy a próféta számára maga korában, amikor még intézményesen is létezett, akkor sem azért volt tekintélye, mert valaki intézményesen kijelentette, hogy én most próféta vagyok, és az Isten akaratát közvetítem. Hiszen ezért például Jeremiást a ciszternába dobták, aztán arra is van példa, hogy az első próféta, Ámós nagyon hevesen tagadta, hogy neki bármi köze lenne a próféta hivatáshoz, hanem ő csak egyszerűen közvetíti az Isten akaratát, és ő nem próféta, aztán később mégis próféta könyvként maradt benne a Szentírásban. Aztán olyan is megtörtént, hogy négy száz hivatalos próféta butaságot mondott, és a halálba küldte a királyát, és csupán egyetlen egy próféta volt, aki az Isten akaratát közvetítette, Míkájehú. És ha ilyen értelemben nézzük a hivatalos próféta hitelességét, akkor mondjuk a mai

korra vetítve, amikor ezek az okkult butaságok újra a felszínre kerülnek, és próféta-ságként tündökölnek, akkor azért azon is érdemes elgondolkozni, hogy akkor, amikor az utókor vagy éppen a történelem hitelesítette egyes emberek szavát, függetlenül attól, hogy prófétának vallották-e magukat, vagy prófétaként nyilvánultak-e meg, talán ilyen értelemben ma is létezik próféta-ság. Lehet, hogy valakinek igaza van, és ez később esetleg bebizonyosodik. Tehát érdemes odafigyelni arra, hogy vajon melyek azok a hangok, melyek azok a szavak, melyek azok a tendenciák, amelyek mondjuk hitelt érdemelenek. Ilyen értelemben, idézőjelesen „próféta-ságról” talán szabad beszélni. És ha most a reformációra gondolunk, mondjuk Lutherre, a maga korában, idézőjelesen talán lehet azt mondani, hogy ő is bizonyos értelemben „próféta” volt. Pedig semmi eget rengető új dolgot nem mondott, csak felhívta a figyelmet arra, hogy ami éppen hivatalosan történik, az nincs rendjén.

H. Á. Mohamed is próféta volt, és őt kihagytam a történetünk-ből, mert az ő történetét nem képviseli itt senki. Igen, ez kimarad a mi kerekasztal-beszélgetésünk-ből. És újra azt mondom, hogy a próféták különbözőek voltak, mi jobbra csak az íróprófétákról beszélünk, közülük ott volt Ámós, aki egy nagyon korai próféta volt. A próféták kezdettől fogva nem írtak, Nátán sem írt például, szemben Ámósszal, aki írt, de volt köztük két évszázad különbség, ha hihetünk az írásnak. Nátán is azt a próféta-i funkciót töltötte be, hogy amikor az igazságtalanságról beszélt, megmondta, hogy a király mikor követ el bűnt, azután ki is szabta a büntetést Isten nevében a királyra! Megmondta, hogy mi fog vele történni. Ma voltaképpen csodálkozva tesszük fel a kérdést: hogyan szabhat ki egy hatalom nélküli ember büntetést egy királyra? A válasz egyszerű: úgy, hogy a király elhiszi. Hiszen ha az ember úgy hiszi, hogy Isten meg fog büntetni valamiért, akkor azt úgy is érzi. Dávid például úgy érezte, hogy neki Absolonnal szemben vissza kell vonulnia, mert ez Isten büntetése. Mert elhitte azt, amit a próféta megmondott neki. És ebből a szempontból

Ámós (aki írt) amikor az igazságtalanságról beszélt, valójában a szegénységre irányította a figyelmet. A próféták mindig a szegények oldalán voltak, és mindig a vagyonosok ellen prédikáltak. Ez nagyon fontos szempont, mert ezzel mindig az ethoszt, az etikát akarták visszahozni. Voltaképpen az Egyiptomból való kiszabadulásnak az etikáját, amely alapján mindig a szegény és az elnyomott pártját kell fogni, a próféták mindig is ezt tették. Ezt elfelejtettük mondani az előbb, de azt hiszem, ez nagyon fontos a prófétai hivatásban. Ez is hozzátartozott a „funkciójukhoz”, ahogy az is, hogy mindig a gazdagokat ostorozták az önzésükért, önteltségükért. De ma már ezt a sajtó csinálja.

J. H. Azt gondolom, tényleg nagyon fontos aláhúzni, hogy a prófétafunkció lényege a kritikai funkció volt, vagyis az, hogy megtörténjen a szembesülés a hatalomban lévő emberek számára, és ez egy nagyon fontos pont a prófétákkal kapcsolatban. Hadd tegyem hozzá, ez abban az esetben is érvényes, ha egy próféta valami nagyon pozitív dolgot hirdet. Ézsaiás könyvében a negyvenedik fejezettől kezdve – ez a rész úgy kezdődik: „vigasztaljátok az én népemet” – nem lehet arról beszélni, hogy ez a próféta kritikát gyakorolt volna a hatalomban lévő emberekkel szemben abban az értelemben, hogy „vigyázatok mit gondoltok, vagy mit csináltok, mert nem helyes így”. De egy másik nézőpontból ez az úgynevezett vigasztalásprédikáció is elég kritikai funkcióval rendelkezik, hiszen Ézsaiás egy olyan nehéz, megpróbáltatásokkal teli időszakban prédikált, amikor a zsidók már kezdték elveszíteni a reményt és feladni a küzdelmet, és már nem voltak biztosak abban, hogy haza lehet még menni, minden egyre kilátástalanabbnak tűnt, s már nem látták, hogyan tovább. És ezen a ponton éppen kritikai hangnemben hangzott a prédikáció, mégpedig a depresszió elleni kritikaként, és talán épp a mai időkben nagyon hasznos ezt olvasni újra és újra, ahogy a próféta lelket önt az emberekbe, és azt mondja, most nem hagyhattok mindent így, nem annyira szörnyű a helyzet, mint gondoljátok, ne csüggedjete, hanem

tartsatok ki és bízzatok, mert ugyan még nem látjátok, de egy pozitív jövő van előttem. A próféták számára annak idején a bizalom megnyerése borzasztó nehéz kihívás lehetett, hasonlóan a mi mai helyzetünkhöz, ha olyan hasonló helyzetbe kerülünk, amikor valaki fellép Isten nevében, és mi nem tudhatjuk, hogy ő tényleg próféta-e, aki Isten akaratát közvetíti. Ez az Ószövetség idején sem volt mindig egyértelmű. Jeremiásnak sokszor nehéz volt a helyzete, mert nem fogadták el, és nem csak azért, mert kritikát gyakorolt, hanem mert fennmaradt a kérdés: honnan tudjuk, hogy igazat szól? És ahogy az imént hallottuk, elég sokszor utólag bizonyosodott be, hogy egy próféta igazat mondott, és az idő múlásával még mélyebben megértették, hogy mennyire igaza volt. Azt gondolom, ez egy állandóan előttünk lévő feladat, hogy a tapasztalataink alapján újra és újra meg kell bizonyosodnunk arról, hogy valaki éppen Isten nevében az ő igazát közli velünk, vagy ezt csak önjelölt „prófétaként” gondolja magáról, mi pedig elhiszük neki.

H. Á. Hamis próféta éppen úgy szerepel a Bibliában, mint a valódi próféták, és a hamis prófétának van két jellemvonása: az egyik, hogy hízeleg a hatalmasoknak. Aki hatalmasoknak hízeleg, az elvileg hamis próféta; igaz próféta semmiképp nem lehet. A másik, amikor a saját személyiségét tolja előtérbe és emeli föl, azzal az attitűddel, hogy nekem van igazam, vagy én megmondtam. Az is hamis próféta, mert az igaz próféta Isten szavával beszél, és nem magát helyezi mások fölé. A harmadik, hogy az igaz prófétának nincs intézménye. Intézményen kívüli. Abban a pillanatban, amint intézményszerűsül, elveszíti prófétai jellegét. Minden igaz próféta intézményen kívüli, tehát nincs földi hatalma, egyáltalán nem rendelkezik földi hatalommal. Ehhez még egy gondolatot hozzátennék: a prófétának – nagyon fontos – nem lehet mágikus funkciója. Tehát semmilyen mágiát nem alkalmazhat. Még a szavak mágiáját sem, nem csak a tárgyak mágiáját. Az igaz próféták esetében a mágikus funkció ki van zárva. Szóval aki mágiát alkalmaz, az eleve nem lehet próféta.

J. H. Bibliai értelemben.

H. Á. Igen, a szó bibliai értelmében – nem úgy általában – a mágia kizárja a prófétaságot. Kizárják egymást.

J. H. Akkor Keleten másfajta prófétákat is ismerünk?

H. Á. Igen. Azok varázslók, csodatevők, esetleg látók, de nem próféták.

G. Á. Valamennyiünk nevében köszönöm, hogy eljött körünkbe Heller Ágnes és Jutta Hausmann, és köszönjük ezt az építő beszélgetést!



HOGYAN ÉL AZ EMBERBEN ISTEN TÖRVÉNYE

JLENITS
ISTVÁN

CSEPREGI
ANDRÁS

Galambos Ádám Nagyon sok szeretettel köszöntök mindenkit az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány és a Budapest-Fasori Evangélikus Egyházközség nevében. A második évad első alkalmán itt, a fasori gimnázium dísztermében egy tematikus sorozatot kívánunk indítani. A témasorozat központjában a Tízparancsolat mai értelmezése és felfogása áll, amelynek során azt próbáljuk meg körbejárni beszélgetőpartnereinkkel, hogy mit jelent ma számunkra, s mennyire él bennünk a Tízparancsolat. Ezzel kapcsolatban hívtuk meg mai előadóinkat, beszélgetőpartnereinket, *Jelenits István* piarista szerzetest, nyugalmazott egyetemi tanárt és *Csepregi András* evangélikus lelkészt, teológianárt. Mai beszélgetésünk címe: *Hogyan él az emberben Isten törvénye?* Az lenne az első kérdésem, hogy a Tízparancsolat jelen van-e ma az életünkben; ha igen, hol van jelen, illetve hogyan lehet megfogalmazni a ma emberének, hogy mi a Tízparancsolat?

Jelenits István A Tízparancsolat helye a világban és a mi életünkben – ez bizony elég problematikus kérdés, mint általában az életünk. És azt gondolom, akkor is az, ha a parancsolatok kapcsán a kőtáblák összetöréséről beszélnek már több száz esztendeje Európában. A Tízparancsolat mint meghatározó örökség vagy viszonyítási pont azért igenis ott van az emberek tudatában, akkor is, ha va-

laki úgy érzi, hogy össze kell törni, el kell rugaszkodni tőle, vagy túl kell emelkedni rajta. Valahogy mégis ott van, és nem lehet elfelejteni, vagy nem lehet pusztán muzeális dologgá tenni. Aki szembe fordul vele, az vitába száll vele, s ekkor nem halott dologként, pusztá emlékként kezeli. A hívő emberek, keresztények közösségében szintén jelen van. Számunkra az evangéliumból vezet az út hozzá. Hiszen a gazdag ifjúnak Jézus is azt mondta, ha el akarod nyerni az életet, akkor tartsd meg a parancsolatokat. Tehát a Tízparancsolat jelentőségét bizonyos értelemben az Újszövetség garantálja, ugyanakkor a modern szentírástudomány az újszerű megközelítéseket is kezdi lehetővé tenni. Tehát a kőtáblás keret valamiképp megváltozik. Keressük azt a történeti környezetet, amelyben ez a Tízparancsolat megfogalmazódott. És akkor talán közelebb jutunk Isten szándékához is, amellyel a Tízparancsolatot adta, hogy törvénye legyen a benne hívő közösségeknek. Azt hiszem, szintén nagyon fontos abból a szempontból vizsgálni, hogy a parancsolatok szelleme ma is így élhet bennünk.

Van egy profán tartalmú vers, amit én kifejezetten szeretek: *Jean Cocteau* írta, és arról szól, hogy a szerelmesek milyen bölcsek, mert a nevük kezdőbetűit élő fába vágják, és ezek a betűk a fával együtt növekszenek. Nos, valamiképp az Isten is talán nem kőtáblákba, hanem az élő emlékezetbe és az emberi szívekbe véste be a parancsolatokat, és így ezeknek élniük kell. Talán éppen most vagyunk abban az időben, amikor ennek a belső életnek a fontosságára különös hangsúly esik, és így keresünk kapcsolatot ezekkel a parancsolatokkal.

Csepregi András Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy hogyan van jelen a Tízparancsolat a mai ember életében. Erre nyilvánvalóan minden ember másként válaszolna. És ahogy hallgattam tanár urat, eszembe jutott egy kedves régi emlékem. A 90-es évek első felében volt két boldog tanévem, amikor gyülekezeti lelkészként gimnáziumi hittant is tanítottam. Egy évet itt, ebben a gimnáziumban is. Emlékszem ebből az időből egy tipikusan lázadó kamasz fiú

tanítványomra, aki egyházi gimnazista létére hangosan hirdette, hogy ateista, és nem hisz Istenben. Ez a fiú egyszer egy nagy hazugságra készült, amit aztán később elmondott nekem. És dacára annak, hogy ateistának vallotta magát, kézbe vette a Bibliát, kinyitotta, és pont egy olyan szakaszt talált, amely arról beszélt, hogy az Úr utálja a hazugokat. És utána azt mondta nekem: nincs Isten, de Isten mégis szólt hozzám ezen az ígén keresztül, elgondolkoztatott, és megállított azon az úton, amire éppen készültem. Biztos, hogy sok ehhez hasonló történetet lehet mondani mindazokról a jelenségekről, amelyek a világunk bonyolultságát és az ember bonyolultságát mutatják éppen erre a kérdésre nézve is. Én sajnos nem tudok kibújni a bőrből, és rendszeres teológusként kénytelen vagyok – bár a meghívás nem arra szólt, hogy teologizáljunk ma este – mégis egy teológiai perspektívát felvázolni.

Hallottunk az előbb arról, hogy a modern szentírástudomány hogyan kezelt bizonyos beidegződéseket a Tízparancsolattal kapcsolatban. Ez a bizonyos rendszeres teológiai szempont, amit említeni fogok, nagyon egyszerűen a Szentírás egyszerű olvasására épül. Nevezetesen azokra az alap történetekre, amelyekben elhelyezkednek a parancsolatok. A rendszeres teológiai kérdés úgy szól, hogy az Úr mit adott először: ígéretet, biztatást, vagy pedig parancsolt? Akik a protestáns teológiában valamennyire járatosak, pontosan tudják, hogy ez a kérdés máig megosztja a református és evangélikus teológusokat. *Luther* nyomán az evangélikus teológusok azt mondják, hogy előbb volt a törvény, utána volt az evangélium. És hogy egy nagy hatású 20. századi református teológust említsek, *Karl Barth* volt az, aki ötven évvel ezelőtt újra középpontba állította a problémát, és azt mondta, hogy előbb volt az evangélium, és utána a törvény.

Én ebből a szempontból kilógok a sorból, és a református vonalat tartom igaznak. Pontosán azért, mert a történetek ezt tükrözik. Ha akár az Egyiptomból való szabadulásra, és az utána történt törvényadásra gondolunk, akkor azt látjuk, hogy a szabadság élményétől szinte mámoros nép kapta a törvényt. De gondolhatunk ennek az új-

szövetségi megismerésére is, ahogyan Máté evangélista bemutatja Jézust mint az új Mózeset. Aki először azt mondta el, hogy kik a boldogok, és utána mondta el a Hegyi beszédben a törvény földi újraértelmezését. Mind a két szerkezetben azt látjuk, hogy először a szabadság élményét kapjuk az ígérettel együtt – utána jön a törvény, az igény, a parancsolat – szintén az ígérettel együtt. Az igazi nagy kérdésem részint tanárként, részint szülőként, hogy a történetek üzenetének megfontolása után a sorrendet, a szabadságot és a törvényt hordozó hagyományt milyen módon lehet közvetíteni? Ez az egészséges sorrend hogyan alakulhat ki bennünk, gyerekekben, diákokban, cseperedő kamaszokban, majd az érett, teherbíró felnőttekben, akik úgy ismerik Istent, mint aki először ad valamit, mielőtt kér, követel?

J. I. Magam is pedagógusként és gyerekek között töltöttem az életemet. Most pedig főiskolán, egyetemen tanítók jövőre pedagógusokat, tanárokat. Azt gondolom, hogy a gyermek valamiképpen úgy él, mint az anyaméhben a magzat, csak nem biológiailag körbezárt az a világ melyben növekszik, hanem szellemileg-lelkileg. Az otthon, az iskola vagy a közösség anyaméhként veszi körül. És tulajdonképpen – ezt sokszor el szoktam mondani – ha egy magzat beszélni tudna, nem igazán használná az egyes szám első személyű állítmányt, hanem inkább azt mondhatná, hogy mi élünk, vagy mi lélegzünk, vagy mi látunk. A gyermek esetében még talán nem egészen jogos állítás az, hogy hisz. Ehelyett azt mondhatná, hogy hívő közösség tagja vagyok. Azt hiszem, valójában szerencsés esetben is úgy találkozunk a parancsolatokkal, hogy nem egyszerűen azt mondják nekünk: ne lopj. Hanem tagjai vagyunk egy közösségnek, ahol nem szokás lopni, és ebben a közegben szocializálódunk. És valójában sokáig eszünkbe se jut, hogy lopjunk. Vagyis a Tízparancsolat megfogadására ez a hívő közösség, az iskola vagy az egyházi közeg készíti föl az embert. Aki olyan közösség tagja, amelynek az életét ezek a parancsolatok meghatározzák, és ebben ő jól érzi magát. Amikor Istenről hall, róla nem mint a „parancsnokról”, hanem a közösség alapítójáról hall. Hiszen a Tízparancsolat ezzel a történelmi be-

vezetővel kezdődik: én vagyok az Úr, a te Istened, aki kihozta az életed Egyiptom földjéről. A rabszolgaság házából más Istened ne legyen! A parancsolatok azzal kezdődnek, hogy Isten emlékezteti a népet arra a közös történetre, mely a népet néppé tette. A gyerek megtapasztalja az Isten jóindulatát, akkor is, amikor az Isten nevét még ki sem ejti, de valójában már a tenyerében találja magát. Később ez már tudatosodik benne, elsősorban nem az, hogy van egy kemény törvényi jog, amely hátraköti a sarkamat, ha szembe szállok veled; hanem az, hogy van egy életet teremtő Isten, akinek a jóakarata körülvesz és védelmez, és sok mindennel megajándékoz engem. Hiszen apám, anyám szeretetét ennek az Istennek a jósága indítja el vagy lelkesíti.

A modern korban sok olyan gyerek van, aki az otthonában ezt az áldást nem tapasztalja meg. Nekem az a benyomásom, hogy ezek a fiatalok el se jutnak odáig, hogy a parancsolatokon megakadjon a tekintetük, és egy szilárd erkölcsi vonatkozási rendszer keressenek, amelynek kereteibe beléphetnek. Inkább egy olyan közösséget keresnek, ahol azt érzik, hogy elfogadják őket. És ha később esetleg megsejtik, hogy a templom körül szerveződő közösségben ezt megkapják, akkor utána ennek a törvényét ugyanilyen örömmel fogadják el, amikor ehhez közelednek.

Cs. A. Bizonyára vannak olyan gyermekek és felnőttek, akik az életük során tulajdonképpen abban az egyenes vonalú boldogságban élhetnek, amit megkezdtek az anyaméhben. Az átélteket később a szűkebb és tágabb családban is megtapasztalják. Ha a számukra fontos felnőttek, családtagok, barátok következetes módon élnek a hitüket, akkor talán nagyobb zökkenők nélkül élhetnek ebben az egyfajta védelmező burokokban. Azután bizonyára vannak olyanok is, akik egész mással találkoznak, akikben sokkal nehezebben alakul ki a „szerető Isten” képe. Közhelyszerűen hivatkozhatnánk a pszichológia világából azokra az ismeretekre, amelyek azt közvetítik számunkra, hogy a szülő – különösen az édesapa – személyisége mennyire fontos a kezdeti istenkép kialakulásában. Ha rideg és elutasító,

durva és agresszív apakép alapján formálódik valakinek az istenképe, nagyon sok mindennek kell történnie ahhoz, hogy eljusson a „szerető Istenhez”. Érdekes lehet azon gondolkozni, hogy ebben milyen szerepet játszik a Tízparancsolat. Talán egy olyan összefüggésben is, ami következik a korábban elmondottakból. Utalok most egy huszadik századi cseh teológus, *J. M. Lochman* magyarul is olvasható könyvére, aki *A szabadság útjelzői: etikai vázlatok a Tízparancsolathoz* címmel írt kommentárt. Lochman konzekvensen úgy értelmezi a tiltásokat, hogy azok valójában arról a lehetőségről szólnak, mely szerint élhetünk úgy is, hogy nem lopunk, nem ölünk, nem paráználkodunk stb. Az élet rossz kezdetei, vagy a taszító példák legyőzése, megemésztése, feldolgozása után eljöhet az ember számára esetleg egy olyan eseménysor, ami ehhez vezet el, és a szabadító Istent ismeri meg a parancsoló Istenben is.

J. I. Ha ilyen kisgyermek sorsáról van szó, akkor azt hiszem, hogy még valamit meg kell gondolnunk a parancsoló és evangéliumot hirdető, ajándékozó, felszabadító Isten alternatívája kapcsán. Milyen megrázó gond az egyházban, hogy a gyerekekért felelősséget érző szülők azt veszik észre, a gyerekeik ebből a védőburkot jelentő otthonból ki-kimennek a társadalomba. A társadalomban pedig olyan életgyakorlatokkal találkozhatnak, amelyek sokszor más utakon járnak, mint amit a Tízparancsolat megszab. S akkor azt kérdezik, hogy a gyermeküket óvni kell-e azoktól a kísértésektől és viselkedésmintáktól, amelyekkel odakint találkozhatnak? És ekkor kezdik számukra a parancsolatoknak ezt a kötelező jellegét hangsúlyozni. Féltik őket az odakinti világtól, és épp ez a féltés teszi őket keményné, szigorúvá. Túl korán fogalmazzák át a parancsolatokat. Nagyon fontos volna, hogy a szülőket próbáljuk segíteni abban, hogy legyenek bátrabbak, ne féljenek annyira, s ne gondolják azt, hogy a szigorú tiltások nélkül gyermekeik nem találhatják meg a megfelelő erkölcsi értékrendet.

Ha épp a Tízparancsolatról beszélünk, hadd mondjam azt, hogy ebbe beletartozik az is, hogy „Isten nevét hiába ne vedd”. Ennek a gondolatnak egy modern biblikus értelmezésével találkoztam. Eszerint

ez a parancs eredetileg azt jelenti, hogy ne hivatkozz Istenre olyankor, amikor nem vagy benne biztos, hogy az Isten is mögötted áll. Ez nagyon érdekes gondolat, mert ezzel lehet figyelmeztetni például a szülőket arra, hogy ne rajzolják szigorúbbra az Isten arcát, mint ön-maga rajzolta magát. Tehát ne higgyék azt, hogy az Isten helyett nekik kell a gyermekeiknek szigorúbb parancsot adni és kalitkába zárni őket. Ez, azt hiszem, nagyon időszerű dolog. Nem a szabadság veszélyeinek való kiszolgáltatást jelenti, hanem valami bölcs, imádkozó, Istenben bízó keresztény pedagógia alapjait körvonalazza, ennek az útját kell közösen keresnünk, és megkeresniük a szülőknek.

Cs. A. Tanár úr egyik korábbi mondatához szeretnék csatlakozni. Egy diák nem feltétlenül egy erkölcsi rendet keres, amikor Istent keresi. Ez bizony sokszor így van. Ehhez kapcsolódik a következő kérdésem is. Létezik-e Isten megtalálásának olyan útja, amit kifejezetten az etikai kérdések indítanak el? Olyan kérdések, amelyek kifejezetten azt a kérdést próbálják személyre szabottan megoldani, hogy mi a jó és mi a rossz? Mi a követendő?

Néhány évtizeddel ezelőtt született meg az „anonim keresztyén-ség” elmélete, amely szerint ki-ki az ő szívében követhet egy erkölcsi rendet, és ennek a rendnek keresése, megtartása – ha erre szavak nincsenek is, és ha ez tételes hitvallássá nem is fejlődik – végül is Isten megtalálásához vezethet. Na most én úgy gondolom, hogy ez egy borzasztóan nehéz kérdés, és én magam is tele vagyok kérdésekkel ezzel kapcsolatban. Hiszen az egyik oldalon azt látjuk, hogy a kultúrák mennyire különböznek egymástól, azt látjuk, ami az egyik kultúra szerint jó és követendő, az a másikban elfogadhatatlan és utálatos. Lehet erre sokféle példát mondani. Ennek nyomán eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy mi keresztények állíthatjuk-e azt – amiről egy régebbi generáció vallástörténései elég biztosan állították –, hogy az arany szabály bizonyos értelemben a parancsolatok egyik summája, hogy azt kívánjam a másiktól, amit magamnak kívánok, és ne kívánd a másiktól azt, amit magadnak nem kívánsz. Ezek olyan egyetemes szabályok-e, melyeket minden kultúra ismer és követ?

J. I. Biztos, hogy ezek a legutóbbi évtizedek nagyon sok új megfontolnivalót halmoztak körénk. És nemcsak új ideológiákról, filozófiákról van szó, hanem valóságos emberekről, akik olyan erkölcsi gyakorlat alapján élnek, ami számomra idegen, sokaknak mégis jónak vagy etikusnak tetszik. Én azt tartom, hogy ez a bizonyos alapvető közös etikai meghatározottság, ami az embereket összefogja, mégis jelen van. Talán nem olyan részletekbe menően, mint gondoltuk. El tudom képzelni, hogy egy csomó nő, aki abortuszt vállalt, tényleg meg volt győződve arról, hogy ez erkölcsileg nem is rossz, és nem gyilkosság. Éppen ezért természetesen helyesnek tartom azt, ha az egyház érvel a „ne ölj” parancsolat mellett. Ugyanakkor azért azt gondolom, nem volna szabad gyilkosnak neveznünk azt, aki abortuszt követ el, mert aki gyilkosságot követ el, az maga is tudatában van annak, hogy mit követ el. Ezek nagyon megrázó dolgok, amelyekbe bele kell gondolnunk, és amelyek miatt ítélkezésünket megértőbbé kell tennünk. Azt hiszem, a gyerekeknek is közös etikai tapasztalatot kell nyújtanunk.

Számomra nagyon sokat jelentett *Camus*-nek egy mondata, aki *Descartes* alapelvét fejlesztette tovább: „Gondolkodom, tehát vagyok”. *Camus* ezt mondta: „Felháborodom, tehát vagyunk.” Ha embertelenséget követnek el, akkor felháborodom, tiltakozom ellene. Az áldozat mellé állok, mert szolidáris vagyok vele. Mert a szolidaritás összekapcsol minket. S éppen kamaszkorban érződik ez nagyon, mert a kamaszok egy iskolában nemcsak akkor háborodnak fel, ha valami méltatlanság őket magukat éri, hanem akkor is, ha a szomszédjukat éri. És nemcsak színleg csinálnak patáliát, hanem valóságosan felhevülnek. Ez nagyon érdekes tapasztalat, én azt gondolom, hogy egy csomó kamasz akkor is, ha keresztény környezetben nevelkedett, egy idő után kialakít egy viszonylag önálló felismerési rendszert. S ez a rendszer különösen annak hatására alakul ki benne, amikor találkozik az embertelenséggel. Gondolatban szigorúan ítélkezik, egy csomó embert elítél, és legszívesebben száműzné őket egy lakatlan szigetre. Az erkölcsi fejlődésben nagyon érdekes fordulópont az, amikor esetleg önmagát is száműzi. Mert önmagát is tetten éri:

elkövetett valamit, amiért másokat „száműzni szokott” erre a szigetre. Ekkor gondolhat arra, hogy talán valóban a száműzetés szigetén élünk: mindnyájan, esendő emberek. Úgy látszik, ezen a ponton kell valamit kezdenünk. A kamaszkort, azt hiszem, egy nagyon érdekes és sok szempontból átfogó tapasztalati folyamatba lehet illeszteni, ha ezt a kort a nevelő – akár szülő, akár tanár, akár lelkipásztor – tisztelettel tudja nézni, és nem támadást sejt benne. Akkor ez a szemlélet lehetőleg idővel megnyeri a fiatalokat, és elvezetheti őket egy elementáris hithez.

Cs. A. Ráadásul egy ilyen folyamat megtapasztalójaként valakiben még az a reflexió is megszületik, aminek révén rátekinthet a saját útjára. Nézzük Isten népének a történetét. A nagy bibliai elbeszélésnek nemcsak az eleje, hanem a közepe és a vége is lázadásról, könynyekről, kiszolgáltatottságról, a másik bajával való azonosulásról, az együttes felállásról, az Úristen akaratának megostromlásáról szól. És ezeken keresztül jutott el a nép – Izrael népe, akár később Jézus tanítványai – odáig, hogy az a rend, amit korábban csak tradícióként, tanításként, külső hatásként ismertek meg, az belsővé legyen. Olvasható Jeremiás könyvében is, hogy a törvényeket a szívéükbe írom, és a szív „hústábláin” lesz majd olvasható. Talán ezzel cseng össze, hogy a törvényt a szeretet parancsolata foglalja össze. Aki szereti Istent, megtartja az ő parancsolatait, írja később János, és hozzáteszi, hogy ezek a parancsolatok nem nehezek, de ehhez nyilván tapasztalat kell, amit az ember az úton járás közben szerez meg. És még az lehet nagyon érdekes, hogy miközben valaki benne él az egész élet nagyon intenzív, kockázatos folyamataiban, arra is képes lehet, hogy szinte egyidejűleg teljesen eltávolodjon ettől az élettől, és absztrakt, távoli, paradoxként megragadott valóságként, szinte kívülállóként élje azt, ami vele történik. Eszembe jutott most *Pilinszky János* két sora: „Megtörtént, pedig nem követtem el, nem történt meg, pedig elkövettem.” Ez a két dilemma egyszerre lehet jelen gyakorlatilag megoldhatatlan absztrakt problémaként azzal a harccal, amiről az előbb beszéltünk.

J. I. Igen, ez nagyon figyelemreméltó dolog, amiről az előbb beszéltünk. A diákok előtt sokszor érdemes az evangélium vagy bibliai szövegek helyett irodalmi szövegekre hivatkozni. Én például szoktam emlegetni, hogy ott van Lúdas Matyi története, aki elmegy a városba, és magával viszi a lúdjait. Találkozik Döbrögivel, aki durván bánik vele, mert önkényúrként megszokta, hogy az ő akarata törvény. Lúdas Matyi viszont elképed, bár nincs fogalma a törvényről, egyszerűen felháborodik, hogy megverik, pusztán azért, mert nem emelte meg a kalapját valaki előtt, akit nem is ismer. Mert a libákért meg akarja kérni azt az árat, amit megérnek – akkor is, ha azt egy földesúrtól kéri. S akkor megverik, és azt mondja, hogy „háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza” – ez nemcsak bosszú, hanem egy fiatal ember következetes erkölcsi viszonyulása akkor is, ha az nem parancsolatokra vagy erkölcsi eszmékre alapozódik, hanem egy ártatlan, józan ésszel és józan lelkiismerettel gondolkodó, természetes embernek a felháborodása.

Az emberek igenis beleütköznek a rosszba. Az emberek önmagukban nem könnyen érik tetten ezt a rosszat. De a más által elkövetett rossz kihozza őket a sodrúkból, fölháborítja őket az, hogy ilyen dolgok történhetnek. És akkor igyekeznek erőfeszítéseket tenni, keresik, hogy hogyan lehetnek mindettől szabaddá. És amikor rájönnek arra, hogy ez az egész rossz egy olyan rendkívül bonyolult szövevény, ami átszövi az egész életüket, akkor még inkább próbálkoznak. Ez egy létező erkölcsi igény. Szokták mondani, hogy a forradalmakat sem az robbantotta ki, hogy kevés ennivalója volt az embereknek, vagy ilyesmi, hanem az igazságkeresés és a tisztesség megteremtésének az elementáris igénye. Az emberek ilyenkor azt mondják, hogy akkor inkább nem élek, mint hogy egy olyan helyen kelljen élnem, ahol ezt meg ezt büntetlenül el lehet követni. És ez egy rendkívül megrázó tapasztalat, amelynek mélységéből kiindulva tényleg el lehet jutni az Istenig. Mert sokszor ezt egy emberek által meglelt igazságként szokták számon tartani, és Istent is mint zsarnokot tüntetik fel, aki nem az igazság megtartásához kell nekünk, hanem ahhoz, hogy egy önkényes, rossz rendnek a rabszolgáivá tegyen bennünket.

Ebben az esetben a helyes, az igazi istenképhez kell találni. És talán a megbocsátáshoz is. A jó és rossz emberileg tisztázhatatlan problematikájától el kell jutnunk oda, hogy Istenre már csak azért is szükség van, hogy valaki tényleg legyen, aki megmondja, hogy mi a jó, és mi a rossz. Hogy legyen valaki, aki nemcsak arra tanít meg, hogy felháborodjunk, ha rosszal találkozunk, hanem arra is, hogy megbocsátani is tudjunk, hogy az irgalomnak a lehetőségét is megtaláljuk. *Székely Magdának* van egy érdekes verse: „Alig valami dönti el, hogy ide vagy oda, kis mozdulatok súlytalanság állapota, alig valami dönti el, ki a bátor és ki a gyáva, honnét mégis a helyzetek végső világossága?” Ez egy jellegzetes 20. századi vagy 21. századi morfondírozás. És azt hiszem, hogy sok kamasz, akkor is, ha ezekre a nagyon tiszta szavakra nem lelhet rá, fokozottan a belső problémák között őrlődik, és ezáltal fejlődik.

Cs. A. Egy másik irodalmi nagyságot szeretnék említeni egy kicsit talán korábbi időszakból, *Reményik Sándort*, akinek a munkásságában, úgy gondolom, megfigyelhetjük ugyanezt a fejlődést. A trianoni döntés után nagyon harcias verseket írt, pontosan tudta, hogy mi van, és minek kellene történnie, és mi a jó, és mi a rossz. Aztán teltek az évtizedek, és valamikor a negyvenes évek elején írt egy verset, aminek az a címe, hogy *Ne ítélj!* Így kezdődik: „Istenem, add, hogy ne ítéljek. Már tudom én, honnan ered, micsoda mélységből a véték, az enyém és a másoké, az egyesé és a népeké.” Az egész azért nagyon fontos és figyelemreméltó, mert megmutatja, hogy látni, ítélni és esetleg megbocsátani sokféleképpen lehet. Lehet, hogy valakinek az ítélet az első és az egyetlen szava, lehet, hogy adott esetben talán még így kellett szólnia, de ha valaki a jóval és a rosszal, a lehetséggel és az érthetlennel, az igennel és a nemmel vívott sok, őt is formáló harcot, és egy ilyen küzdelem után eljut odáig, hogy lehet megértéssel is nézni a másokra, annak már nagyobb súlya van...

G. Á. Visszakanyarodnék Csepregi Andrásnak arra a gondolatára, amikor a törvény és a szabadság kapcsolatát érintette; *Gerhard*

von Rad ószövetséges teológus jutott eszembe, aki úgy értelmezi, hogy ezek a törvények mintegy sarokpontjait képezik egy olyan halmaznak, amelyen belül szabadon mozoghatunk. Vajon mi ez a halmaz, és hogyan értelmezzük ezt? Gondolhatunk itt mondjuk Jézusnak az irgalmas samaritánusról mondott példázatára, amelyben ő azt mondja ki, hogy azok az emberek, akik elmentek a baleset mellé, elvileg nem követtek el bűnt, de valahol mégis...

Cs. A. Én ezt a gondolatot von Radtól nem ismertem még, de nagyon szemléletesnek tartom. Ennek egy sokkal egyszerűbb változatával találkoztam. Egyszer egy református hitoktató jó barátom élt egyszer azzal a képpel, hogy amikor a gyerekeket a törvényről szokta tanítani, akkor azt szokta mondani, hogy ami a törvényben korlátnak tűnik, az nem korlát, hanem kapaszkodó. És ha visszavisszük az egészet a kiinduló gondolatra, hogy a törvény valójában a szabadság útjelzője, akkor ezt úgy is aktualizálhatjuk, hogy a szabadságot az őrizheti meg, aki belekapaszkodik a korlátba.

J. I. A szabadságunkat elveszíthetjük akkor is, hogyha a korlátokat ledöntjük, és azt mondjuk, hogy minden megengedett, és aztán elindulunk vaktában, és rabjává leszünk nem a törvénynek, nem egy kimondott szabálynak, hanem a saját indulatainknak és ösztönös természetünknek és így tovább. Tehát biztos, hogy ezek a kapaszkodók arra valók, hogy a szabadságunkat teremtsék meg. Egy protestáns szerzőnek, *Frank Grüsemann*nak van egy könyve, amit nagyon fontosnak érzek, a Tízparancsolatról írta, s ezt a témát társadalomtörténeti perspektívában helyezte el (*Bewahrung der Freiheit. Das Thema des Dekalogs in Sozialgeschichtlicher Perspektive*, 1993). És van egy monográfiája is, amely a törvényről szól (*Die Tora. Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*, 1992). Szinte egyedülálló tekintélynek örvend manapság a biblikusok között. Ő azt mondja, hogy a Tízparancsolatból sok minden kimaradt, ami a Biblia és az Ószövetség erkölcsi rendjének jelentős része volt. Például ki-

maradt az, hogy tégy jót az árvákkal, vagy hogy érezz felelősséget a szegények iránt. Nem elég megtartani a Tízparancsolatot valamiféle szigorú törvénytudói rabbinisztikával, hanem azt a szellemiséget kell megtartani, amelynek bizonyos határpontjait a Tízparancsolat ősi tettei jelölik ki. A szellemiség sokkal hasznosabb, mint csupán a tíz darab parancsolat tisztán. Ebbe a szellemiségbe tartozik bele az irgalmas samaritánusnak a története, hiszen tudjuk, hogy az Ószövetségben is jelen volt a szegények, az özvegyek vagy az árvák iránti szolidaritás gondolata, miszerint nagylelkűnek kell lenni, és az elesettekről gondoskodni kell. A Tízparancsolat azt mondja, hogy ne lopj. Ezzel kapcsolatban érdekes a modern keresztény erkölcsstani gondolkodás törekvése, hogy ne egyszerűen azt fejtse ki, hogy mit jelent az a törvény, hogy ne lopj, hanem azt, hogy mi az az érték, amit a parancsolat véd. Ebbe beletartozik az is, hogy amíg felesleggel rendelkezik valaki, addig adakoznia kell. Ezt fejezi ki a Lázárról és a gazdag emberről szóló példabeszéd: a gazdag, akinek a kapuja előtt Lázár üldögél, sose szegte meg a „ne lopj” törvényt, mégis a pokolba került, mert nem adott ennek a Lázárnak alamizsnát.

Cs. A. Ebből a szempontból nagyon izgalmasnak tartom, ahogy Jézus újraértelmezi a Tízparancsolatot, akár a Hegyi beszédben, akár a Mezei beszédben, de sok példázatban is. És a legradikálisabb értelmezés talán éppen Lukácsnál található, aki az irgalmas samaritánus példázatát is megőrizte számunkra, amikor arról beszél, hogy ha kölcsönadsz, akkor ne kérd vissza. Tehát a „ne lopj” parancsolatnak egy messzemenőbb, radikálisabb kifejtésével találkozunk itt, és van benne valami nagyon mély empátia is, mert olyan helyzetet kell elképzelnünk, amelyben valaki rászorul arra, hogy segítsünk neki, és akkor én megtehetem azt, hogy adok neki alamizsnát, segítséget, és megtehetem azt, hogy kölcsönadok neki, és nem alázom meg azzal, hogy alamizsnát adok, de nem kérem vissza. Mert tudom, hogy nem tudná megadni. Jézus Lukácsnál egészen távolba mutatóan kiteljesíti ezt az önmagában negatív parancsot, hogy ne lopj.

G. Á. Erről jutott eszembe az, hogy olvastam nemrég egy írást, amelyben azt tették zárójelbe ezeknek a parancsolatoknak a betartásánál, hogy kivételt képez például a háborús helyzet. Van ilyen kivétel?

J. I. Azt hiszem, ez fontos kérdés. A kérdéses parancsolat úgy szól, hogy „ne ölj”. De ugyanaz a Biblia, amelyik ezt a parancsolatot tartalmazza, Isten áldását kéri egy háborús helyzetben azokra az izraelitákra, akik a jogaikért küzdenek. Tehát maga a Biblia nem tiltakozik a Tízparancsolat nevében az ellen, hogy háborút viseljenek, sőt a háborúban kivívott győzelmet isteni jótéteménynek mondja. Azt hiszem, nem azt kell mondanunk, hogy nem érvényes a Tízparancsolat háború esetén, hanem hogy a „ne ölj” nem vonatkozik az emberi élet kioltásának bizonyos olyan eseteire, amelyeket mi sem nevezünk gyilkosságnak. Például a halálbüntetés is ide tartozik. A Biblia bizonyos esetekben igenis elrendeli, hogy meghatározott bűnök elkövetőjét kövezzék meg. És akkor nem felfüggeszti a „ne ölj” törvényt, mert ez a törvény nem azt jelenti, hogy ha valaki bizonyos bűnököt elkövet, akkor sem szabad halálra ítélni és megkövezni, hanem azt jelenti, hogy *ezt te nem teheted meg* a saját felindulásodból, vagy azért, mert téged megsértettek, tehát valójában a magánbosszúból elkövetett gyilkosságot tiltja. Ezzel a parancsolattal nem lehet érvelni a halálbüntetés eltörlése mellett. És nem lehet érvelni a háború ellen sem. Az megint más kérdés, hogy ma sok szempont létezik, ami a háború átgondolására vagy a halálbüntetés eltörlésére készlet, de ebből a parancsolatból ezek nem következnek.

Cs. A. Ezt a vonalat most nem merném folytatni, mert nagyon messze vezetne, de ugyanezen a gondolatkörön belül egy más területre mutatva hadd idézzek fel egy híres, huszadik századi gondolatot. *Dietrich Bonhoeffer*, aki börtönben volt, és fogságot szenvedett, hosszú hónapokon keresztül hazudott a kihallgatóinak, hogy ezzel mentse a még szabadlábbon lévő, összeesküvő társait, és mint teológus megpróbált reflektálni erre a helyzetre. Van egy híres írása,

amelynek az a címe, hogy „Mit jelent igazat mondani?”. Ebben a helyzetben próbálta ezt teológusként értelmezni. Ebben több képet állít egymás mellé illusztrációként; az egyik kép arról szól, hogy tegyük fel, van egy gyermek, akinek az édesapja alkoholista, és otthon minden este berüg. A gyermek hihetetlen nehézségekbe ütközik, amikor az iskolában a tanára a többiek előtt rákérdez arra, hogy a te apád valóban alkoholista-e, ahogy a hírek hozzák? Bonhoeffer azt mondja, hogy ha ebben a helyzetben a gyerek nemet mond, és kereken tagadja a vádat, hogy az apja alkoholista lenne, akkor valójában az igazmondást gyakorolja, és az igazság igényének tesz eleget, hisz ebben a helyzetben a tanár nem teheti meg, hogy ezt a kérdést feltegye a gyerekeknek. A tanár ugyanis nem élhet vissza hatalmi helyzetével, s nem kényszerítheti a kiszolgáltatott diákokat arra, hogy ezt a személyes problémát az osztálytársai előtt tárgyalja, s ezzel részese legyen az apja méltósága megkérdőjelezésének. Ha mégis megteszi, akkor átlépi azt a határt, amit egy tanár nem léphet át a másik megsértése nélkül. Ezzel a tanár hamis helyzetet teremt, ami ellen a diák azzal védekezik, hogy tényszerűen hazudik. Ez nyilván egy esetleges példa. De elvisz bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy határhelyzetekben – ezeket a teológia így nevezi – az egyébként egyszerűnek tűnő kapcsolatok és helyzetek valóban olyan egyszerűek-e, mint ahogy békés szituációkban olyan egyszerűnek tűnik elgondolni.

De úgy vélem, ez talán keresztény szempontból is vállalható cselekedet, mégpedig azon az alapon, hogy a nyilvánvaló és sokszoros határátlépés menthetetlen. Ahogyan a tanár is az említett példában ezt a kérdést feltette, az a határátlépés menthetetlen, és ez eredményezte azt a szituációt, hogy a gyermeknek valótlanságot kellett állítania ahhoz, hogy ő maga *az igazságban maradjon*. Ez hozta létre a határhelyzetet.

J. I. Igen, én is úgy gondolom, hogy itt nagyon árnyaltan kell gondolkodnunk, hiszen mondjuk ez, hogy tiszteld apádat és anyádat, akkor is kötelezi az embert, ha nem viselkednek tiszteletreméltóan a szülei. Csak talán nem úgy kell tisztelni őket, mintha tiszte-

letreméltóan viselkednének. Mit jelent az, hogy tiszteld apádat és anyádat? Nos, először is a Tízparancsolat felnőtteknek szól, nem a gyermekeknek. A felnőtt embernek parancsolja, hogy tisztelje az apját és az anyját. Akkor is, ha ők nem tiszteletreméltók. Tehát a példánál maradva nem a gyerek lesz az első, aki elhíreszteli, hogy neki pokoli a helyzete otthon, mert az apja részeges. Bár az apja nem viselkedik tiszteletreméltóan, de a gyermeknek kell annyira tisztelnie az apját még a romjaiban is, hogy ne keltse rossz hírét. Hogy ne ő legyen az, aki a világ elé viszi az apjának a nyomorúságát. Nőé történetében nem épp a legszebb rész, amikor részegségében Nőét megcsúfolja egyik fia, Hám a testvérei előtt. De amikor a másik két fiú betakarja, a Biblia nagyon jó néven veszi a fiúknak ezt a mozdulatát. De ugyanakkor a szülő tisztelete nem azt jelenti, hogy feltétlenül szót fogadunk neki, vagy mindenben azt tesszük, amit mond. Előfordul például, hogy azért nem tiszteletreméltó, mert zsarnok. Tehát bizonyos esetekben a gyermeknek, pláne egy felnőttnek joga van arra, hogy a szüleivel valamilyen fokon szembe forduljon. Akkor is tisztelnie kell őket, és ennek a tudatában kell ezt csinálni. De bizonyos esetekben ezt a szabadságharcot meg kell vívnia a felnőtt utódnak. Nem arról van szó, hogy ha az apád nem tiszteletreméltó, akkor téged semmi sem kötelez vele kapcsolatban. Mert akkor is az apám, ha ilyen vagy olyan. Valamit kaptam is tőle, ha mást nem, az életemet. Ezek a szempontok rávilágítanak a helyzetek bonyolultságára, és elgondolkodásra készítenek, de azt tudnunk kell, hogy ez az elgondolkodás nem arra való, hogy kijátsszuk a törvényt, hanem hogy annak igazi értelmét föltárjuk – tehát ne halott betűként, hanem élő szellemiségként fogadjuk magunkba. Pál apostol mondja: a betű öl, a lélek életet, és ez is az ölés, a gyilkosság egy formája, mert ha az Isten által adott törvényt nem a lélek vezetésével értelmezem, akkor az az élet ellen van, és gyilkossághoz vezet.

Kérdező Én hallottam olyan értelmezést is, hogy az Úr a te Istened, aki kihozott téged Egyiptom földjéről, és ezért kell tisztelned atyádat és anyádat. Ami nem hangzott el a mostani beszélgetésben,

az az elkötelezettség témája. Eszerint az értelmezés szerint ugyanis a törvénynek nem az a célja, hogy korlátokat állítson fel, és nem is az, hogy megteremtse a szabadság feltételeit, hanem az elkötelezettség kialakítása. Én ezt szoktam kiemelni, mert ezt fontosnak gondolom, mivel ez valami olyasmi, ami hiányzik a mai életünkben, vagy nincs kellőképpen jelen akár a pedagógiában vagy a nevelésben sem.

J. I. Ha magát a szót nem ejtettük is ki, azért volt már itt erről szó. Gondoljuk csak el, amikor Isten kivezette az izraelitákat az egyiptomi rabságból, ilyen törvényeket raboknak nemigen lehetett volna adni. Nagyon érdekes ebből a szempontból József története. József, amikor Potifárné fölkinálkozik neki, visszautasítja ezt. És ezt csakis azért tehette meg, mert nem rabszolgaként viselkedett. És az asszony éppen ezen háborodott föl! Hogy ő egy rabnak odakínálja a szerelmét, és annak meg gátlásai vannak. Józsefnek igenis vannak gátlásai, mert ő akkor is szabad ember, ha rabszolgaságba került. Ő akkor is első fokon Isten előtt érzi felelősnek magát – elkötelezett az Istennek. Még akkor is, ha Isten hagyta, hogy testvérei eladják őt rabszolgának. Nem mondta, hogy most már neki mindent szabad, mert egy ilyen helyzetben az ember örüljön, ha egy falat kenyeret kap, és ha a gazdájának a felesége lefekszik vele, akkor ebből csak előnye származhat. Nem ezt gondolta. Azt mondja, hogy Isten törvényeit nem szabad megszegni. Na most ebben persze ott van a szabadító Istennek a szabadsága. És engem a szabadság kötelez. Arra, hogy így éljek. A rabszolgának ilyen szabadsága nincs. A rabszolga embernek érdekei vannak. Csak a szabad embernek van törvénye, és ez az elkötelezettség. Hogy én ahhoz méltón élek, aki néven szólított. Aki értelmet adott az életemnek, aki azt mondta, hogy szeret, és aki éppen ennek a nevében azt mondta, hogy képes vagyok erre is meg arra is, és érdemes ezeket a képességeket magamban fejleszteni, élni velük... Ez az elkötelezettség. És ez nemcsak azt jelenti, hogy nekünk jobb így, ha betartjuk a törvényt, hanem mi benne vagyunk az Isten szeretetének a tapasztalásában, erre a mi szívünkben is spontán módon egy viszontválasz születik: ha engem szeret az Isten, akkor ez az éle-

temnek egy olyan nagy ténye, hogy akkor ezek a dolgok, a törvény és annak betartása együtt járnak. És ezt ajándékként fogadom el. Aki szeret, az azt mondja, hogy nem muszáj hazudnod, mert együtt jobb életet élhetünk, és én pontosan a szabadság földjére vezetlek el téged. Ennek a szabadságnak ezek az előnyei.

Cs. A. Ha szavakkal szeretném pontosítani ezt a dolgot, akkor nagyon világos különbséget kell tennünk az elkötelezettség és a kötelesség között. A kötelesség a rabszolgáé. Az elkötelezettség azé a szabad emberé, aki kötelezettséget vállal. A két dolog látszólag nagyon közel van egymáshoz, valójában ég és föld a különbség. Az egyikben a tehetetlenség és a kényszer dominál, a másikban pedig az, hogy tudom, hogy miért vetem valaminek alá magamat szabadon. Tehát szolgának születni és mindig annak maradni, vagy valakinek a szabadságtapasztalata alapján szolgává lennie, az két egészen különböző dolog.

J. I. Egyébként a Tízparancsolat bevezetésében azt olvassuk, hogy rajtam kívül más istened ne legyen! Előfordul az is – és az Újszövetség ezt is idézi –, hogy ő a te istened, és csak neki szolgálj! Ezt a „csak neki szolgálj” kitévelt a biblikusok úgy értelmezik, hogy ez a liturgikus szolgálatra utal. Istennek nem kell szolgálnunk a szolgálatnak abban az értelmében, ahogy a rabszolga szolgál a gazdájának. Nem arról van szó, hogy mi abban különbözünk a többi embertől, hogy ők egy *embernek* szolgálnak, mi meg az *Istennek* szolgálunk, hanem abban különbözünk a többiektől, hogy van egy olyan Istenünk, aki nem azt kívánja, hogy szolgáljunk neki, hanem azt kívánja, hogy szeressük. És a szolgálat szó azt jelenti, hogy ezt a szeretetünket a liturgiában kimutatjuk. Tehát Isten nem tesz a saját rabszolgájává, hanem szabadságra hív. Törvényeket ad, de ezek a törvények nem tesznek rabszolgává. Nem zsarnokként adja őket, és nem azért kell meghajolnunk előtte, mert ő hatalmasabb, mint a többi rabszolgotartó, hanem éppen, mert nem rabszolgotartó. Persze ez olykor csak amolyan mondvacsinált megkülönböztetésnek látszik,

de ha végiggondoljuk, és mélyen belemélyedünk ebbe a gondolatmenetbe, gyönyörű igazság tárul elénk.

G. Á. Szeretném megköszönni a Budapest-Fasori Evangélikus Egyházközség és az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány nevében is, hogy itt volt köztünk Jelenits István és Csepregi András, és egy ilyen értékes beszélgetésen vehettünk részt.



AZ ÉRTELMISÉG KÜLDETÉSE ÉS FELELŐSSÉGE

JÓKAI
ANNA

LENGYEL
ANNA

Mesterházy Balázs Sok szeretettel köszöntünk mindenkit ezen a szép estén. Köszöntöm beszélgetőpartnereinket, *Jókai Anna* író és *Lengyel Anna* rádióriportert, egyházkerületi felügyelőt. A mai beszélgetésünk címe: Az értelmiség küldetése és felelőssége. Nagyon jó itt a Liceumban érdeklődőkkel tele terem látni, akik akár értelmiségiek, akár más közegből jönnek, de mindenképpen erről szeretnének beszélgetni. Ezzel is szeretném kezdeni: mindkét beszélgetőpartnertől kérdezem, hogyan definiálnák az értelmiséget, egyáltalán lehet-e.

Jókai Anna Kedves Balázs, lehet, hogy nem szakszerű a definíció, de én azt gondolom, nem feltétlenül és nem kizárólag az az értelmiségi, akinek egyetemi végzettsége van. Olyan időket élünk, amikor lépten-nyomon megtapasztaljuk, hogy magukat értelmiséginek valló emberek milyen gyalázatosan tudnak viselkedni! Bocsnatot kérek, ha kicsit sarkítottan fogalmazok. Tehát én azt gondolom, hogy az értelmiségi az, akinek van vilásképe arról, hogy miért él az ember, mit kellene tenni az életével, ezt azonban állandóan tágítani akarja, és érdeklődik az élet dolgai iránt, megpróbál nem hazudni, és gondolatilag hozzátesz valamit ehhez a világhoz. Sok olyan, akár ötdiplomás úgynevezett értelmiségivel találkoztam, akire, diploma ide vagy diploma oda, még a kutyámat sem bíznám rá sétáltatni, hiányzik belőle a felelősség. Lehet, hogy sok esze van, de nincs

szíve. Lehet, hogy olyan embertársunk is van, aki tényleg jószívű, de nagyon ostobán intézi az ügyeit. Nekem az az értelmiségi, aki azt mondja, hogy tovább akarja mozdítani az életet, nem nyugszik abba bele, hogy a világ olyan, amilyen, és hisz abban, hogy a teremtésnek az ügye, annak a továbbvitele bizonyos értelemben rá van bízva. És ezen az értelmiségen belül is talán még nagyobb felelőssége van az úgynevezett írástudóknak, a művészvilágnak, amely napjainkban le-süllyedt állapotban van.

Lengyel Anna Szerintem az értelmiség nemcsak akar, nemcsak szeretne, hanem valóban tesz is a közért. Én az értelmiségtől egyáltalán nem választanám el a tanultságot. Ma az egyetemi, főiskolai diplomának nincsen olyan értéke, mint húsz vagy ötven évvel ezelőtt, felhígult, tanfolyamszintű lett a magyar felsőoktatás, a magyar iskolarendszer. Egyetemisták nem tudnak olvasni és helyesen írni. Ezek nagyon komoly bajok az értelmiség képzésében, pedig az értelmiségnek szellemi értelemben mindig fölötte kellene állnia annak a közösségnek, amelyben működik, mert különben nem tud tenni azért a közösségért. Németh László mondta, hogy az értelmiségnek mindig százszor, ezerszer többet kell tudnia, s ez összefügg a tanultsággal. Úgyhogy én a kettőt nem választanám szét.

M. B. Köszönöm szépen. Örülök, hogy Lengyel Anna a tanultságot említette, ezzel kapcsolatban tudjuk Jókai Annáról, hogy ő is tizennégy évig tanárként dolgozott. Mi most egy iskolai közegben találkozzunk. Az egyházkerületi felügyelői székfoglaló beszédében Lengyel Anna is beszélt arról a szeretetről, amellyel odaléphetünk embertársainkhoz, és hogy ebben mekkora felelősségünk van. Ezért ebben az összefüggésben, akár a tanári pályával összekötve szeretném megkérdezni – egy kicsit a saját személyemmel is összekötve, hiszen lelkész is és tanár is vagyok –, hogy beszélhetünk-e keresztény értelmiségről, és a tanítás szolgálatát hogyan értjük?

J. A. Azt hiszem, ha megtisztelték azzal, hogy olvastak tőlem, akkor tudják, hogy esszéimben, versimáimban és regényeimben is megpróbálok keresztény világképet megélni és sugallni. Azt gondolom, nagyon fontos szerepe van az úgynevezett keresztény értelmiségnek abban, hogy mi történik a világban. Ez nem azt jelenti, hogy az ember egyszerűen csak frázisszerűen ismételi bizonyos, mindenkinek a lelkében élő dolgokat, hanem azt jelenti, hogy megpróbálja az élő Istennel megtölteni a jelenlegi fórumokat. Az élő Isten és az ő frázisszerű meghirdetése nem mindig jár együtt. Szoktam ezt mondani Európáról is, hogy ott sem él az élő Isten. Amikor mi annyira sérelmeztük, hogy az Unió alapokmányába még csak be sem vették, hogy keresztény gyökereink vannak, azt mondtam: ha bevették volna, akkor sem történt volna sok, mert protokolláris szempontból vették volna be, de az élő Istent Európa jelenleg nem éli. Az értelmiségnek pedig egy kicsiny része törődik egyáltalán azzal, hogy van-e a világban egy központi erkölcsi akarat, egy olyan kisugárzó fénygömb, amit mi Istennek nevezünk, ami azután meghatározza az életünkben, hogy mit tehetünk, és mit nem. A keresztény értelmiség nem állhat a relativitás szintjén. Ma a világ divatos, uralkodó része azt sugallja, hogy tulajdonképpen minden relatív. Relatív az erkölcs, relatív a jó, és relatív a rossz is. Akinek nincs mércéje, akiben nem él a mérték, az nem adhat mintát, és nem is követhet mintát, mert nem tudja, hogy mihez viszonyítva jó valami, és mihez viszonyítva rossz. Én konzekvensen vallom, és próbálok szerényen a magam képessége szerint sugallni a világnak, hogy ennek a bizonyos mérlegnek, amely méri az emberiség cselekedeteit, gondolatait és a szavait, van nyelve. És ez a nyelv, a mérlegnek a nyelve számunkra kétezer év óta a krisztusi igazság. Én ezt vallom, ezt hiszem, és azt gondolom, ezt kell valamilyen módon megközelíteni. Ez nem frázisszerű megnyilatkozás, hanem az egész életben megnyilvánuló, tettekben, akaratban, igenekben és nemekben megmutató elhatározás és szándék. Ami ma a magyar értelmiségnek csak egy töredékében van meg. Sajnos.

M. B. Hogyan látja Anna ezt a szándékot, ezt a tettvágyat?

L. A. Én úgy látom, hogy ma Magyarországon, de Európa többi országában is, tehát nemcsak keleten vagy a volt szocialista tömbben, hanem Nyugat-Európában is, az emberek nemhogy nem vallásosak, hanem általában nem is tartják normálisnak azt, aki vallásos. Valamilyik nap olvastam egy újságban, hogy egy édesanya azt mondta: ha lesz gyerekem, akkor azt szeretném, hogy ne legyen beszűkül, sötét látású ember, ne járjon diszkóba, és ne járjon templomba. Magyarországon úgy ateisták az emberek, hogy fogalmuk sincs arról, mit tagadnak. Egy tisztességes ateista szerintem tudja, mit tagad, miben nem hisz, hiszen én is tudom, hogy miben hiszek. És amíg ezek a dolgok nincsenek tisztázva – én magyar szakos tanár vagyok többek között –, egy gyereknek, egy gimnazistának ma nem lehet megtanítani egy *Babits*-verset, például a *Balázsolást*, mert fogalma nincs, mit jelent az, hogy balázsolás. Nem lehet lassan egy *Ady*-verset sem megtanítani, mert előbb el kell magyaráznunk az irodalmi, vallási, történelmi háttérrel, és akkor hol van az irodalomnak, a versnek, a művészetnek a megtisztító ereje? Hogy jut el a gyerek akkor a katarziszig? Én már régen nem tanítok, viszont olyan közegben dolgozom, ahol vallási kérdésekben a betontömböt előbb meg lehet tanítani beszélni, mint az én kollégáimnak hitről, vallásról úgy szólni, hogy ne kapjanak rögtön hideglelést. Ebben a közegben dolgozom harmincöt éve! Mindig is tudták, hogy járok templomba, és a családom is eszerint élt. Mindig szoktam mondani, hogy nem 1990-ben találtam meg a templomajtó kilincset. Ezt rólam mindenki tudja. Az ember munkáján ez természetesen meglátszik, vagy legalábbis remélem, hogy meglátszik. Amikor a műsoraimat felemlégtik az emberek, akkor mindig úgy érzem, abban igenis benne van az én keresztény hitem, helytállásom. Olyan rádióban kezdtem dolgozni harmincöt évvel ezelőtt, ahol a riportomból kivágták azt, hogy „Isten ments!” – mert azt a szót, hogy Isten, nem mondjuk ki a rádióban. Ezt tessék elgondolni! És eljutottam odáig, hogy amikor az *Egy csepp emberség* csináltam 2004-ben és 2005-ben, akkor azokat kérhet-

tem fel beszélgetni, akiket én akartam. Ez az életemben olyan fejlődés és a kereszténységnek olyan térnyerése abban a közegben, ahol semmiféle affinitás nincsen ehhez, hogy azt gondolom, ez már nem az én szándékom és akaratom.

M. B. *Gutta cavat lapidem* – a csöpögő víz kivájja a követ is, tartja a latin mondás. Anna említette a műsort, illetve a könyveket is biztosan sokan ismerik. Ha érezzük is a rádióban, érezzük esetleg kisebb közegekben, de érezzük-e az egész társadalomban ennek a csöpögő víznek a hatását?

L. A. Nem érzem, sőt egyre inkább elvadultságot érzek, hiszen a hivatalos kép, amely Magyarország vezetőiről a tömegkommunikációban megjelenik, vagy bárhol, amilyen képet magukról kialakítanak ezek az emberek, az nem az az irány, amit néhány normálisan viselkedő ember mutat. Tehát ebben nincs kereszténység. Hol van mindez a hívó ember felelősségteljes magatartásától? Én ma nagyon durvának látom a közéletünket, nagyon elvadultnak; jó tizenöt évvel ezelőtt mondta nekem *Buda Béla* pszichiáter, hogy Magyarországon kemény focit játszunk. Kitésszük a lábunkat, hadd törjön a sípcsont. Tehát oly mértékben durvult el az életünk, hogy én semmiféle pozitív hatást nem érzek... A víz, a csepp kivájja a követ, de nem az erejénél, hanem a gyakoriságánál fogva. *Hubay Miklós* írt nekem egy nagyon szép levelet, és ezzel a latin mondással kezdte. Azt fejtegette, hogy az *Egy csepp emberség* műsorom képes kivájni a követ. De sajnos a társadalmunkban ezt csak nagyon szűk, kis körökben látom, baráti körökben, de össztársadalmi téren sajnos még nagyobb problémákat látok.

J. A. A legnagyobb gondunk az, hogy az embertársainknak a nagy része nem tud közel kerülni a transzcendenciához, hogy az emberek egy részének teljesen téves képzete van magáról az istenségről. Tehát még nagyon sokan úgy gondolják, hogy ha Istenről beszélünk, akkor az egy fehér szakállú, nagy bajuszú öregúr, aki a felhők fölött

trónol. Csak ebből következhet az az ostobaság, amit állítólag az egyik úrhajós mondott, amikor fölért az űrbe. Azt mondta, hogy voltam odafönt, és nem találkoztam az Istennel. Ez a legnagyobb tévedés, amit mondani lehet, amikor valaki térben és materiában megképződve, egy hús-vér trónoló öregúrként képzelet el az istenséget. Nekünk példaembernek kellene válni, és ez nem mindig következik be az életünkben. A *Ne féljete!* című könyvemben az egyik szereplő vitába keveredik egy másik asszonnyal az Isten létén, és az a valaki elmondja neki, hogy ő miért nem hisz Istenben. És felsorol csupa olyan dolgot, ami nem is tartozik az isteni léthez. És akkor azt mondja az én főszereplőm: „az az Isten, akiben te nem hiszel, az nem az az Isten, akiben én hiszek.” Kimondod azt a szót, hogy Isten, kimondod azt a szót, hogy Krisztus, és nem biztos, hogy a másik emberben a megfelelő spirituális kép él. Én az „egy cseppben” annyiban hiszek, hogy abban a helyzetben, amelyben mi vagyunk – nemcsak mi, magyarok, úgy érzem, hogy az egész bolygó tulajdonképpen ebben tapicskol, amikor a megszomorítottak és a kiszolgáltatottak milliói keresik az életük értelmét, és ugyanakkor a fajta kitenyészett példányai azt csinálnak velük, amit akarnak –, ebben a helyzetben nagyon gyakran fordul elő az emberben az a kételkedés, az a kicsinyhitűség, ami az emberi természet velejárója, hogy mit tehetünk mi? Én gyakran találkozom ezzel a kérdéssel: mit csináljunk, hogyha hazamegyünk, és holnaptól kezdve minden folytatódik? Marad a hivatalok packázása, a világ igazságtalansága, az a mozdíthatatlan kötőmb, ami ráneheezül a lelkekre. Hát mit tudunk mi tenni? Nincs hatalmunk, nincs pénzünk! Nekünk sincs, az úgynevezett értelmiséginek sincsen hatalma, és mindenki beleesik ebbe a kételkedésbe. A mi nagy szentjeink, *Keresztelő Szent János, Avilai Szent Teréz*, az én egyik mintám, *Hamvas Béla*: sokat írnak arról, hogy az ember időnként belezuhan a lélek sötét éjszakájába. Így nevezik. A lélek sötét éjszakáját mindenki megéli. Minél érzékenyebb a lelke, annál hamarabb kerül olyan helyzetbe, amikor úgy sóhajt fel: Istenem! Nem értem, hogy mit akarsz tőlem! Nem értem a sorsom, hogy miért kaptam ezt vagy azt – és bezuhan egy ilyen szakadékállapotba. Én úgy érzem, hogy az én hazám most

egy ilyen szakadékalapotban van. És ebből a szakadékból nagyon nehezen tud kijönni. Emlékszem, az írói pályámnak volt egynéhány válságos pillanata, ami nem egy pillanati, hanem bizony az egyik-másik évekig is eltartott, és az egyik legnagyobb belső katabázist – mélyre hullást – akkor éltem meg, amikor rájöttem, hogy a rendszerváltás nem oldott meg semmit. Nekem ez volt a fő gondom, aki sok más társammal együtt, a magam filozófiai alapállásával huzigáltam a szőnyeget egy ideológiailag kényszerzubbonyba szorító rendszer alól, hogy megtapasztaltam: ami a helyébe jött, az se lett jó. Tehát a rosszat nem váltotta fel törvénytörően a jó, mert az emberi természetben, az emberi lélekben nem változott semmi. Egyszer csak úgy éreztem, hogy minden hiábavaló. Hát mit csináljunk? És akkor adta meg – és ez kapcsolódik az *Egy cseppnek* az elejéhez –, akkor adta meg a sorsom azt a kegyelmi pillanatot – akkor még élt *Kalkuttai Teréz* anya –, hogy az egyébként gyalázatos televíziós világban rátaláltam a Spektrum TV-n egy vele készült interjúra. Aki emlékszik még Teréz anyára, aki ugyanabban az évben halt meg, mint Diana hercegnő, az ő halálát csak a nyomorultak siratták meg, és nem lett belőle divatkampány a világban, ez a Teréz anya a világ legelőnytelenebb külsejű, kicsi, egérszerű öregasszonya volt. Engedjék meg, hogy a prózáiról ilyen szikáran fogalmazzon, de amikor megszólalt, valami történt körülötte. Ott ültem csüggetegen a tévé előtt, és látom, föltűnik Teréz anya, és vele szemben egy szakállas, jól megtermett, izmos, igazi macsó alkatú riporter. Rámagasodott erre a pici öregasszonyra, majdnem agyonnyomta a súlyával és a mikrofonnal, és azt kérdezte tőle: ugyan már, asszonyom, mit jelent ez, amit maga csinál? Hát nem látja, hogy a világban milyen nagy a szenvedés, a nyomorúság, a kiszolgáltatottság? Hát számít ez valamit, hogy föl-szedi a haldoklókat, hogy kimosdatja őket, hogy enni ad a bélpoklosoknak, hát nem látja, hogy mi van itt a világban, hogy ez milyen semmi? És akkor ez a kis öregasszony elkezdett ágaskodni, én ilyen gyönyörűt még nem láttam, amikor a törékeny asszony megpróbált fölérni ehhez a monstrum, baromi egészséges, nagydarab szakállas emberhez, ágaskodott, mert a szemébe akart nézni. És végül addig

ágaskodott, amíg elérte. És akkor közel hajolt hozzá, és azt mondta: „Kérem szépen! Én tudom, hogy a szenvedés óceánja végtelen. Tudom. De én és a lányaim minden nap elveszünk egyetlen cseppet ebből a végtelen óceánból.” És megint ágaskodott, és egészen közel az arcába mondta: „Tetszik tudni? Ezért élünk!” – aztán visszahanyatlott a sarkára. Akkor az én bolond szívem megnyugodott, el is rösteltem magamat, mert tényleg, ez az egy csepp, ez mindenkinek megadatott. Sokat beszélnek demokráciáról, ami jelen pillanatban nincs a világban, legalábbis nálunk nincs, de az a demokrácia, amit egy isteni erő jutatott az embernek, az él. Az azt jelenti, hogy az a mellénykében utcát takarító utcaseprő is megkapta azt a végtelen kegyelmet és lehetőséget, hogy ha elsöpri egy beteg ember háza elől a nehéz havat, akkor egy cseppet elvett az emberi nyomorúságból. Ezt adta az Isten. De ezt az egy cseppet – drága barátaim, a kutya-fáját! – ezt naponta el kell venni! Igen. Ezért élünk. Nem tudunk nagy dolgokat végrehajtani, de azt a kicsit, azt a kicsit meg kell tenni. Ez lehet egy mosoly, lehet egy szó, lehet egy gesztus, és ami mindennél fontosabb, lehet egy nagyon határozott igen, és lehet egy nagyon határozott nem. Ez az egy cseppnek az ereje, és így váj ki majd egy csepp talán egy követ.

M. B. Örülök, hogy a követ kivájó csepp képe végigmegy az egész beszélgetésen. Tényleg azt gondolom, hogy ez történik, amikor lélekszépítésről beszélünk, és ennek itt két jeles képviselője van, akik az írásaikkal, a munkásságukkal ezen dolgoznak. Az értelmiségre egy kicsit visszatérve: ha az értelmiség felelősségéről tovább kezdünk gondolkozni, valóban elismerhetjük, hogy az értelmiség felelősséggel bír azáltal, hogy egy szellemi teret képvisel. Beszélhetnénk ezeknek a határaitól? Mivel tud az értelmiségi többet képviselni, mint esetleg más? Hiszen itt annyi energiáról meg erőről volt szó, aminek nem feltétlenül van pozitív hatása. Hol vannak ennek az értelmiségi felelősségnek a határai?

L. A. Nagyon nagy bajnak látom, hogy atomizálódott a társadal- munk. Nincsenek fórumok, ahol véleményt cserélünk, beszélgetünk, hogy a másik ember erőt meríthessen abból, hogy nekem is van bajom, és én a másik emberéből szintén erőt meríthetek. Magányos emberek vannak, akik sietnek haza, miközben már a buszon meg- verik a gyereket, mert fáradtak, mert elnyúzóttak, mert ötkilós szatyrokra cipelnek, mert a főnökük aznap megint szemét volt. Az ilyen embernek azt mondani, hogy Isten veled van, téged is segít, mert engem is segít, és mindannyiunkat megsegít, ez nagyon-nagyon nehéz. Még értelmiségi körben is nehéz, mert mindenki azt lesi, melyik párttal szimpatizálok. Ilyen közegben mi az értelmiség felelős- sége? A simogatás! Az, hogy rámosolyogsz, hogy segítesz neki, hogy adsz száz forintot, ha arra van szüksége! Vagy megemeled a szatyrát vagy a tele vödör vizet, amit visz be a házába. Többet ma tenni nem lehet, mint amit Teréz anya tett. Teréz anyához egyébként különle- ges viszony fűz engem, az egyik legfontosabb embernek éreztem és érzem őt a 20–21. században. Úgy nézett ki, mint a nagymamám, és én a nagymamámnál senkit a világon jobban nem szerettem. Amikor Magyarországon járt, én voltam az egyetlen magyar riporter, aki in- terjút készített Teréz anyával. Bárhol emlékeznek róla, mindig fel- hívnak, hogy ezt az interjút adjam oda. Tehát én őt nagyon-nagyon szeretem. Mert ma nemcsak Indiában, Magyarországon is az a leg- több, hogy a mocsokban lévőért – és ezt szó szerint vagy áttételesen is érthetjük, mert ma szerintem lelki mocsokban élünk – lehajolok, felemelem, és enni adok neki. Ezt szó szerint is értem, és áttételesen is. Ettől ma nincsen fontosabb dolgod.

Beszélhetünk más értékekről is. Aki nem tud elolvasni egy jó iro- dalmi művet, ott hogyan lehet értelmiségi vagy szellemi dolgokról beszélni? Minden évben, az olvasás napján megcsinálom a magam riportját: elmegyek egy-egy ötödikes, hatodikos, hetedikos és nyol- cadikos gyerekhez. Elé teszem a kötelező olvasmányát: *Pál utcai fiúk*, *Egri csillagok*, *Légy jó mindhalálig*, *A kőszívű ember fiai*, és kérem, hogy olvasson belőle. Döbbenetes, ahogy a gyerekek olvasnak! Raa-

dásul a nevüket sem tudják leírni. Nyolcadik osztályban! Tehát csak azt látom, amit Teréz anyja: lehajolsz, és fölemeled a leprást is. Nincs ma fontosabb! Amikor az *Egy csepp emberséget* csináltam, egyet tudtam az indulásnál: hogy politikus nem lehet benne, és két ember fogja kezdeni: *Vízy E. Szilveszter* és Jókai Anna. Nehéz küzdelmeim voltak, főnökeim azt mondták, az emberek nem tudják, hogy ki *Vízy E. Szilveszter*! Akkor majd most megtudják, ezért vagyunk közszolgálati rádió! Ha a férjem nem segít – ő is rádiós –, akkor nem is tudtam volna végigcsinálni.

J. A. Szombaton Hódmezővásárhelyen voltam, amely szép példaváros ma Magyarországon. A Németh László Társaság fennállását ünnepeltük, ahol elnökségi tag vagyok, és volt egy nagy műsor, amit én vezettem be. Így újra elővettem Németh Lászlót, akiről egyébként írtam több tanulmányt, és most kerestem, hogy *ma* mi aktuálisat tudunk mondani. És ott találom Németh Lászlónál azokat a gondolatokat, amelyeket akár most, ebben a jelenlegi helyzetben is mondhatott volna. Egyébként ez az időtálló irodalom kritériuma: nem hervad el az idővel, hanem mindig találsz benne olyat, ami a te korodra vonatkoztatható. Egyébként Hamvas Béla, akit már említettem, írta azt, hogy vannak olyan írók, akiknek az életműve a halál előtt még öt perccel is nagyon fontosnak látszik, és a halál után öt perccel nincsenek sehol. Ez nagyon tanulságos dolog. És vannak olyanok, amelyek száz évet is alusznak, és hirtelen föltörnek, és a maguk csodálatos pompájában újra elkezdenek virágozni. Ebben a Németh László-körben mondtam el: azt mondták róla, hogy nem volt vallásos, de ez nem igaz. Aki olvasta Németh László műveit, az tudja: annyiban nem volt vallásos, hogy nem kötődött egy felekezethez sem. De nagyon határozott erkölcsi bázisa és istenképe volt. Azt írta többek között, hogy Isten ragaszkodás a lelkünk magaslataihoz. Ez olyan gyönyörű, hogy bárki elfogadhatja. Csodálatos. *Weöres Sándor* a maga költői zsenialitásban ezt úgy mondta: „alattunk a föld, felettünk az ég, és bennünk a létra”. S egy másik helyen: „Lélek lép a lajtorján”. Én magam a *Jákob lajtorjája* című regényemben úgy próbál-

tam ezt megfogalmazni, hogy az ember feladata az eget és a földet közelebb hozó emberi küzdelem. Érthető, hogy aki egy kicsivel többet kapott a teremtéstől kifejezőképességben, vagy hadd használjam azt a szót, hogy küldetésben – amit ma kimondani életveszélyes, mert rögtön azt gondolják, hogy aki úgy érzi, hogy van valami feladata vagy küldetése, az feltétlenül meg akarja nyomorítani a világot, vagy rögeszme alá akarja hajtani –, az nagyon jól érzi azt, hogy neki ebben igenis több dolga van!

Az egyik írásomban, aminek azt a címet adtam, hogy *Az élet politikája és a politikai élet* – tudniillik a kettő nem ugyanaz –, írtam arról a nagy kételyemről, ami engem is évek hosszú során át foglalkoztatott, hogy milyen mértékben szabad a dolgokba beavatkozni. Hogy mit is tehetünk akkor, ha nem akarunk a napi politika kicsinyességébe és dagonyájába belesüllyedni, ugyanakkor azt sem tudjuk elviselni, hogy úgy lebegjünk a dolgok felett, hogy előkelően azt mondjuk: „engem nem érdekel. Csinálhattok, amit akartok, én szellemi magaslaton vagyok. És elindultam abból – ami önök előtt sem ismeretlen –, hogy a régi keleti filozófiában, amikor még élt a kasztrendszer” – akkor még volt valami szellemi alapja, ma már az is elkorcsosult –, akkor arról beszéltek, hogy a brahman, a szellemi ember az, aki mindent tud. A brahman átéli az istenséget, tudja a világ célját, eredetét. Tudja, de nem szól bele. A brahmant arról lehet megismerni, hogy ő a magasabb, ő a mindenek tudója. Csak a másik kaszt, az úgynevezett ksatriják, a kardforgatók, harcosok rendje az, amelyik az életben a csapásokat végzi, és próbálja az életet a gyakorlatban is irányítani. Ez alatt van a gazdasági rend, a kitaszítottak rendje. Elgondolkoztam azon, hogy ez a több ezer éves filozófia ma már így nem érvényes. Mert mi történik akkor, ha a mai brahman, aki azt mondja, hogy ő a szellem embere, soha semmibe nem szól bele? Az a szerencsétlen kardforgató vitéz, aki próbálja az életet jobb mederbe terelni, honnan tudja, hogy melyik a jó irány? Tessék ezt megmondani! Forgatja a szerencsétlen a kardját, forog maga körül, vitézkedik, de csak a szellem embere mondhatja meg, hogy melyik a helyes irány. Hol van a part, hol van a vezérlő csillag, és milyen legyen

a kapitány? Aki nem kalózkapitány, hanem ismeri a csillagok járását, és hallgat a navigátorra. Ez a navigátor a szellemi ember. Nem szabad belesüllyedni nyakig a dolgokba, de nem szabad előkelően felettük lebegni sem. Érinteni kell ezt a felületet, és meg kell próbálni óvatosan sugallni valamit ennek a szerencsétlen közéletnek, hogy gyerekek, erre nem jó! Másféle kéne menni. Irányban kell maradni, akár milyen sötét van, akár milyen vihar van, bármennyire az arcunkba vágja a szemetet a szél, folyamatosan irányban kell maradni. Én hiszem, hogy van ilyen irány. És ha a szellemi ember ezt az irányt nem ismeri, akkor helyette mindenféle butaságokat mond. Tessék megnézni, hogy miféle nyilatkozatoknak a garmadája hagyja el a magyar sajtót! Okos és tehetséges emberek ilyen felelőtlenül állnak sok esetben a hazugságok pártjára. Hogyan működik az a másikat kimosdató technológia? Mert én bizony változatlanul hiszek abban, hogy valamit meg kell próbálni formálni és sugallni. Azt mondom azoknak, akikben valamelyest bízom, és a közéletben hadakoznak, hogy ha elfelejtkeznek arról, hogy mindennek az alapja egy nagyon szilárd erkölcsi jó, akkor a legjobb politika is csak romlásba visz.

Most kell elmondanom valamit, mert félek, hogy nem jut rá idő, de ezt minden keresztény közösségben elmondom. Keresztény közösségekben is gyakran megkérdézik – ez össze is függ a mai beszélgetéssel –, hogy hogy állunk a megbocsátással. Ugye ezt a keresztény emberek naponta megkérdézik! Azt mondják, hogy a ti Krisztusotok mindenkinek megbocsátott, akkor ti miért nem tudtok szó nélkül megbocsátani? Nagyon sokat gondolkodtam ezen. A hatalmas krisztusi egzisztencia, amelyik egy emberi tiszta szervezetbe bújva kétezer évvel ezelőtt megújította a világot, *elsősorban* valóban azt mondta, még akkor is, amikor keresztre szánták, leköpdösték, megcsúfolták, véresre verték, akkor is azt mondta, hogy bocsássatok meg nekik, mert nem tudják, hogy mit cselekszenek! Tessék megnézni ezt a mondatot: azoknak bocsássatok meg, akik nem tudják, hogy mit cselekszenek. De mit csináljunk azokkal, akik tudják? Ez ma a keresztény világ legfájóbb dilemmája. Hogyan és meddig? És akkor eszedbe jut az a Krisztus, aki egyszer korbácsot vett a

kezébe, és a szent ügy közeléből, a templom közeléből kiverte az oda nem való elemeket. Emlékeznek rá? Ez is Jézus Krisztus. Sokat gondolkodtam ezen, azután a magam számára úgy oldottam fel ezt a dilemmát, hogy keresztény ember számára az irgalomnál nincs fontosabb. De van egy dolog, ami legalább olyan fontos, és ez a keresztény méltóság. Azt mondta nekem egy aranyos falusi plébános: Kedves Anna, tetszik tudni, mi, keresztények bárányok vagyunk, de nem birkák! Együtt van az irgalom, és együtt van a méltóság. Régebben írtam valahol arról – épp a napokban olvasta valaki, én már el is felejtettem, hogy ezt írtam –, mi a teendő, ha igazodni akarunk ahhoz, hogy ha megdobnak kövel, dobd vissza kenyérrel. Ez gyönyörű gondolat. De átgondoltam, hogy ha engem jól kupán találna valaki egy kövel, mondjuk még a gyerekeket is, vagy az imádott unokámat, akkor mit cselekednék. És arra jöttem rá, hogy lehet, hogy kenyérrel dobnám vissza, de utána odamennék, és elzavarnám a kórákás környékéről, hogy többet soha az életben ne dobálhasson. Ezt nem tiltja a krisztusi igazság! Tehát a bűnelkövetőt nem hozom olyan helyzetbe, hogy még egyszer elkövethesse ugyanazt. És ezt most tessék általánosítani! Ez egy cseppet sincs ellentétben a kereszténységgel. És ha jönne egy zivataros, rettenetes éjszaka, és kopogna az ajtómon valaki, akiről úgy gondolom, hogy bizony, szegény bűnös lélek, nem sok jót tett, csak rosszat, szóval kopogna, és azt mondaná: Jaj, kedves Anna, itt vannak a nyomomban az üldözőim, meg akarnak lincselni. Tessék szíves lenni elbújtatni, nincs más ajtó! Biztos vagyok benne, hogy nemcsak én, de minden jó szívű ember beengedné, mert akkor üldözött lenne. Kapna egy matracot, ha szomjas lenne, kapna vizet, de nem kapna vodkát, kapna kenyeret, de nem kapna kaviárt, mert az irgalomnak a jegyében cselekedtem. De akkor, amikor ez hatalmon van, és a rosszat cselekszi, nincs olyan erő, hogy egy tálból cseresznyézzek vele. Mert ez viszont a keresztény méltóságunk kérdése.

Nagy szeretettel és alázattal ajánlom önöknek lelkifurdalásos éjszakákra, hogy a „legyen a te beszéded igen és nem” erkölcsi parancsát talán így lehet keresztény módon megvalósítani.

M. B. Menj el, és többet ne vétkezz! – Azt gondolom, ez a jézusi mondat áthallatszik ebbe a beszélgetésbe. Szeretnék visszacsatolni mindkettejük utolsó megszólalásához a közösség erejével kapcsolatban. Hiszen szó esett az atomizált közösségekről, illetve a megbocsátás ereje is egy-egy közösségben nyilvánulhat meg. Talán nekünk, keresztényeknek az az erényünk, hogy a magányos tömegek között megtaláljuk azokat a fajta megtartó közösségeket, ahol gyakorolhatjuk ezt a megbocsátást. Ezzel kapcsolatban szeretném kérdezni: a megbékéléshez, közösségformáláshoz milyen eszközeink vannak még most, a 21. században?

L. A. A munkahelyemre visszatérve, ott nekem minden nap nagyon komolyan gyakorolnom kell és gyakorlom is a keresztény megbocsátást. Olyan munkahelyen dolgozom, ahol örülnek, hogy én vagyok, mert különben kibe rúgnának? Minden nap, amikor hazamegyek, és találkozom a férjemmel, ő pontosan látja az arcomon, hogy ma ki, hányszor, miért... Nem is folytatom.

M. B. Szintén Anna székfoglaló beszédében szerepelt az a mondat, ami az emberi képről szólt. Beszéltünk a keleti gondolkodás kapcsán a fej fontosságáról, illetve arról, hogy a kéz mire képes, és hogy egy óvónő azt mondta: megtanítom a gyereket, hogy a kézzel lehet simogatni is, nemcsak ütni.

L. A. Amikor a 90-es évek elején a rádióban csinálhattunk egyházi műsorokat, és beindultak az istentisztelet-közvetítések és egyházi félórák, akkor mi – a „mi” alatt magamat és a férjemet, *Rados Pétert* értem – mindig nagyon sok riportot szerkesztettünk be ezekbe a félórákba, mert ugye egy olyan országban, mint a miénk, az nem vonzó, hogy papok papolnak. És ezt jól tessék érteni, ebben semmi bántó nincs, a lelkészek a mai napig nem szokták meg a tömegkommunikációt, ügyetlenül bánnak vele, nem tudnak élni vele, nagyon sok probléma van. Mentünk riportokat csinálni, és ezek nagyon sikeresek voltak, mert az élő egyházat akartuk bemutatni.

Hogy ott is nevetnek, hogy ott is teljesen normális emberek vannak. Akkor hallottam, hogy egy nagyon helyes teológushallgató fiúra azt mondta egy idős nő: nahát, milyen helyes fiú, nem is gondoltam volna, hogy pap lesz. Ilyen szinten voltunk! Ekkor csináltuk a szarvasi óvónővel, *Révész Bőbével* is a riportot, amit gyakran megismételték a rádióban, közönségdíjas riport volt. Bőbe azt mondta: mi itt megtanítjuk a gyereket, hogy a keze simogatásra való, nem arra, hogy üssön vele. Ezt mindig mindenütt elmondom, hogy van egy olyan magyarországi evangélikus óvoda, ahol azt tanítják a gyerekeknek, hogy a kezed simogatásra való, nem arra, hogy üssél vele. Azért mondtam el a székfoglalóban is, mert nagyon fontosnak tartom. Ma mindenki út a másikon, az a jó, ha ártunk, ha másokat megbánunk, ha odamondunk, terjed az agresszió. Sokszor úgy érzem magam otthon a fotelban, hogy menten kiugrik a tévéből a beszélő, rám ugrik, és azonnal megfojt, hogy én hogy merészelek mást gondolni, mint ő? Ez riasztó... Az agresszió oly mértékben elhatalmasodott, hogy meg kell tanítani az embereket, hogy a kezük mire való. Pengenyelvű emberek beszélnek órákat esténként a televízióban. Útnak-vágnak a szavaikkal. Hogy lehet ilyen közegben élni? Ezért nagy dolog, hogy a kezed simogatásra való. Annyira fontosnak tartom ezt, hogy ha a buszon látom, hogy megütnek egy gyereket, én rászólok a mamára: ne tessék bántani, nem bírom nézni! A kezünk simogatásra való, minden korban.

J. A. Valóban hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy tökéletes mértékben atomizálódott az élet, amit élünk. Én már hajlamosabb vagyok arra, hogy a dolgok rossz oldalát lássam, de azt gondolom, hogy van azért reménykeltő is a mai Magyarországon. Azt tartom, hogy ha összejön egy olyan közösség, mint például most, az olyan, mint egy mag. Mint egy mustármag. És amíg ez van, addig nincs elveszve a dolog. Körülnéztem, és rendkívüli örömmel tapasztaltam, hogy fiatal emberek is vannak ebben a teremben. És ezt mondanám Ádámnak is, hogy az ilyeneknek talán a legfontosabb dolga ma Magyarországon, hogy azt a szegény magára maradt fiatalságot, aki-

ket elbódítottak, elhülyítettek azzal, hogy elég egy viszkit meginni a buliban, és már övék a boldogság, ezt a fiatalságot kellene valahogy áttelekesíteni. Mert ott van mindenki az élő Isten. Ezek a fiatal közösségek esetenként ebek harmincadjára vannak hagyva, ami alól az egyházi iskola talán kivétel, ámbár meg kell mondanom, néha ott is azt látja az ember, hogy inkább sznobériából járnak oda a gyerekek, mint tökéletes hitből. Tehát a fiatalság magára van hagyva. Egy példát mondok önöknek: közeli körökből tudom, hogy egy jó nevű budapesti gimnáziumban az én valamelyik regényem is választható tétel az irodalom érettségén. Az illető kérdezte tőlem, hogy melyiket ajánlom, mert kettő közül lehetett választani. Mondom: melyiket olvastad? Azt mondja, ő nem fogja elolvasni, az náluk nem divat. Mondom, mi az, hogy nem divat? Azt mondja: az úgy megy, tetszik tudni, Anna néni, hogy az internetről kikeressük az érettségi tételek kidolgozott változatát. És érdekes, azt mondja, hogy az Anna néni regényéről még nem volt ilyen kidolgozott változat... Mondom, nagyon örülök neki... Hányasod van irodalomból? Azt mondja, ötös. Na, itt döbbsentem meg én, az egykori magyartanár, hogy itt ötöst lehet szerezni úgy, hogy egyetlen könyvet sem olvas el, csak valaki másnak a véleményét mondja. Az Isten áldjon meg benneteket, akik néhányan itt vagytok, vigyétek tovább, hogy az élet nem arra való, hogy mindenáron jobban éljünk, talán jobba is kellene lenni. Szintén Németh László mondta, hogy az emberek többsége ki akar csikarni valamit az élettől, más pedig az életet akarja egy magasabb fokra emelni. Mégiscsak ez az életnek a célja. Ezek a kis közösségek élnek. Sokat járok az országban meghívásra, amíg erőm és lehetőségeim engedik, s ezek vannak, élnek, de az a baj, hogy el vannak szigetelve. Ezt a magára maradottságot érzi nagyon sok közösség. És nekem csak az a reményem, hogy mint a korallszigetek a tenger alatt, ezek egyszer összekapcsolódnak. Egy kicsi korallképződmény lassan-lassan kinyújtja a maga kis csápjait, és egyszer elér egy másik korallszigetet. És azt mondják, hogy ha ezek a korallszigetek találkoznak, akkor az egészben van egy olyan erő, ami felhossa a felszínre. Én egy ilyen korallszigetről álmodom Magyarországon, hogy megtaláljuk

egymást. Hogy ezek a kis körök, ezek a közösségek, amelyek tagjaiban megvan a józan ész, de megvan az akarat is, akik tudják, hogy mi a jó, és mi a rossz. Abba nem szabad belenyugodni, hogy a sírfánkra az a felirat kerüljön: ettem, ittam, élveztem, robotoltam, felfordultam. Ez az állat sírfelirata. Az ember ennél több. Ha nem sikerül a fiatalokban felébreszteni azt, hogy mire való az élet, amit az édes teremtésben kaptunk, akkor nemcsak a magunk életét veszélyeztetjük, hanem az egész világnak a sorsát. Mi az univerzum polgárai vagyunk, Isten barátai leszünk, de ahhoz fel kell emelkedni, mint a korallszigetnek. Én hiszek ezekben a közösségekben; nem az álközösségekben, nem a toborzottakban, hanem azokban, ahol tényleg négyöt olyan ember jön össze, akinek a szívében ott él, hogy valami célja van az életben, és célja van azzal a hellyel, ahova született, azzal a várossal, azzal a Magyarországgal, azzal az Európával és azzal a szerencsétlen bolygóval, amelyet – hogyha nem okosodunk meg – mi magunk fogunk tönkretenni. Aki nem hisz, az azt mondja: na és! Mit bánom én! Meghalok, mit számít, most éljünk jól. De akiben egy párányi szikrája él a hitnek, az tudja, hogy semmi sem tűnik el a világban, a gyermekeink, az unokáink, az emberiség léte forog kockán. És ezért vagyunk felelősek. Én ezt a kis közösséget, ami most összejött, egy ilyen kis mustármagnak érzem, és csak kérni tudom alázatosan, hogy szíveskedjék ugyanakkor élesztőként is működni a sok kovásztalan kenyérben.

M. B. Örülök, hogy megszólal a remény hangja, illetve az álmát is megfogalmazta Jókai Anna. Lengyel Annához fordulok: önnek mi az álma?

L. A. Egyszer azt kérdezték tőlem, még az *Evangélikus Életben* is megjelent, milyen egyházzról álmodom. Akkor azt írtam le, hogy én nem álmodom egyházzal, én benne élek, benne vagyok, és próbálok egy kicsit javítani rajta. Ez talán nagyképtőség, hiszen nem tudom, hogy tud-e az ember javítani... De nem álmodom semmi ilyenről, abszolút reálisan próbálok gondolkodni.

Nem látom ilyen optimistán a helyzetet, mint Anna. Sajnos nagyon eldurvultunk, és azt látom, hogy amikor így összejövünk – hiszen minket is rengeteg helyre meghívtak és meghívna, bejártuk az országot –, szóval igen-igen jól érezzük magunkat, de kilépve az ajtón, elmúlik az, aminek nem volna szabad elmúlni, vagyis hogy az emberek egy kicsit jobbak legyenek. Azt gondolom, nem efelé halad a mi országunk, sőt én egyfajta ellehetetlenülést is észreveszek. Aki értékekről gondolkodik, azt, úgy látom, nem tartják teljesen épeszű embernek. Ma mehetünk keletre, nyugatra, mindenütt azt halljuk, hogy fogyassz! Egyél, igyál, nézd a mozit! Nem tudom, Sopronban hogy van, de Budapesten tele van az utca gusztustalan kövér, pucér emberek plakátjával, mert indul egy televízióműsor, ahol majd le fogják őket fogyasztani. Tessenek elgondolni, hogy a Pasaréti úton, ami igazán előkelő hely, több ilyen óriásplakát van. Ahol mi lakunk, a Csalogány utcában szintén. Hát egy ilyen világban miben lehet reménykedni? Ez egy licencműsor, két fitnessguru, illetve -guruhölgy fogja a pénztárcáját ezzel megtölteni. És az emberek annyira nem gondolkodnak, hogy nem jönnek rá, hogy a zsebükből veszik ki a pénzt, és emberi mivoltukban alázzák meg őket?! Hát ez micsoda? Ezen senki nem gondolkozik el, hogy meddig hagyja magát meg-alázni egy ember? Hogy a másfél mázsás nő, aki még felöltözve se kimondottan vonzó, kiáll fürdőruhában egy plakátra, aláírva a neve? Hát hol élünk? Milyen országban? Semmiféle lehetőségem nincs arra, hogy valamit tegyek azért, hogy ne így legyen. Csak abban reménykedhetünk, hogy bizonyos kisebb közösségekben ez megvalósítható, de akkor tessék kivinni az ajtón túl is a jó szándékot és a jó akaratot! Ne vegyük le, mint a pap a ruháját a sekrestyében. Minden magyar gyerek, a csecsemőtől az egyetemistáig vagy középiskoláig, napi négy-öt órát néz televíziót. Négy-öt órát! Én percekig sem bírom nézni a televíziót, mert felháborít. Miket néznek meg, és miket látnak? Akkor mire lehet apellálni? És ha egy pap hozzászól egy gyerekhez, fel vannak háborodva! „Maga hagyja békén a gyereket!” Micsoda cirkuszok voltak az egyházi iskolák visszaadásánál!

Tessenek végiggondolni, mi volt a Deák téren. A Deák téri gimnázium soha nem volt állami tulajdonban, jártam *Harmati Béla* püspök úrral, riportokat csináltam, mert botrány volt, amit műveltek. Műbalhé! „Csak nem fogják megtanítani a gyerekeket imádkozni?” Én mint szülő nem tartozom annyi felelősséggel, hogy a gyerekeimtől nem vehetem el azt, ami neki esetleg a legtöbbet fogja adni: a hitét? Nem tanítom meg arra, hogy ne úgy üljön oda az asztalhoz, mint egy disznó a vályúhoz, és fogjon hozzá mindjárt az evéshez, hanem előtte mondjon el egy kis imát? Ettől féltették a gyerekeket? Ettől féltették Magyarországot? Bocsánatot kérek, akkor most miben reménykedünk?

M. B. Visszajutunk a nagy magyar valóságba, de a beszélgetés vége felé közeledve szeretném a remény és az álom hangvételét megtartani. Jókai Anna új könyve 2007-ben jelent meg *Godot megjött* címmel. Ez meglehetősen optimista cím. Tudatos a választás?

J. A. Hogy úgy mondjam, a belseje már nem ennyire optimista... Gondolom, ismerős önök előtt az eredeti *Beckett*-mű, a *Godot-ra várva*. Ez a 20. század egyik legnagyobb abszurd drámája, kétszer láttam színházban, többször olvastam. A drámában egy olyan Godot-ra vár az emberiség, aki nincs. Ez az alapja a darabnak, tulajdonképpen ez a tétje, hogy ez a szerencsétlen, ütődött, tébláboló emberiség olyan valakire vár, aki soha nem fogja megoldani az életét. Ők maguk tehetetlenek, még fölakasztani sem tudják magukat, se a keleti típusú, se a nyugati típusú „hős”, Vladimir és Estragon. A faág is leszakad alattuk, amikor fel akarják magukat akasztani, és ez azt sugallja, hogy az emberiség léte tökéletesen sivár, értelmetlen és céltalan. Nagyszerűen megírt abszurd dráma, óriási értékekkel, de amikor olvastam, mindig valami ágált bennem, és azt gondoltam: értem, hogy az emberiség vár valakire, de számomra Godot van. Ez az alapvető különbség: aki nincs, arra nem lehet várni. Ez olyan, mint hogy ha egyszer már nem találtál volna meg, nem keresnél. Ez ugyanaz a

gondolat. Godot van. Godot számomra az élő, isteni szubsztancia és az isteni erő. És elképzeltem magamban, mi történe, ha erre a közép-európai színtérre, ezen belül is erre a kallódó Magyarországra megérkezne, ha egyáltalában lehet ezt a merészséget megfogalmazni, megérkezne a mindent megoldó azonnali isteni erő, és a kapunkon kopogna: itt van Godot, megjött! Fölvázolok egy nagyon szomorú képet, ami Lengyel Annának a képéhez annyiban hasonlít, hogy Godot ott van a kapuban, és az emberiség nem tudja beengedni. Nem tudja beengedni, mert van, aki a maga külső, alacsony szintjére szeretné lehúzni, úgy gondolja, hogy a pénzügyeiben fog segíteni. A másik azt gondolja, hogy félni kell tőle, mert megszünteti a kiváltságokat. Egy harmadik gyűlöli, a negyediknek is megvan a maga baja, a művészek is a saját szabadságukat féltik, hogy ezután Godot-t kell szolgálni. Szóval a nagy lelkesedés után, hogy végre megjött, egyszerre kialakul valami, hogy képtelenek azt a nyomorult kaput kinyitni, és bár odáig eljutnak, hogy nagy keservesen beillesztik a kulcsot a zárba, de nem bírják elfordítani. Hol jobbra akarják, hol balra akarják, így nem nyílik. És meg kell hogy mondjam, még az is megjelenik benne, hogy a legtisztább, hithű erők is gyengék arra, hogy az igazi, valódi, élő Istent felismerjék, mert mindenki a maga képére akarja formálni. Ebben egy kicsit mindannyian ludasak vagyunk. Tessék egyszer az éjszakai csöndben elgondolkodni, hogy ki az az Isten, aki él a lelkünkben, hogy milyen tökéletlenek vagyunk ahhoz, hogy ezt igazán meg tudjuk fogalmazni. Még az intézményesített vallás képviselői is félnek egy kicsit, mert ha megjelenik az élő Isten, esetleg elveszítik a szerepüket.

Tehát ez ilyen tekintetben nagyon-nagyon kritikus könyv, de van benne valami, ami számomra reménység. Él benne a Hajléktalan Csonka Család – így nevezem őket. Mária, akit Mirjannak nevezek, halszállkás férfizakóban, félretaposott cipőben kóvályog az egyre süllyedő világban, és mellette ott van a már kiskamasszá érő Fiú, véres, piszkos lábbal, sebesen, rongyok között. József már nincs. És mindenki azt hiszi róluk, hogy tulajdonképpen koldulnak. Ennek a fiúnak,

ennek a Krisztus-jelképnek a vállán lóg egy tarisznya. Ismerik a hajléktalanoknak a szatyrát, egy nagy műanyag szatyor, erős fülekkal, ez van az ő vállán, és az van ráírva, hogy „Szeretetszolgálat”. Viszi ezt a szatyrot, nem szól egy szót sem. Kinyitja mindenki előtt, a bankár előtt, a balliberális előtt, mindenki előtt nyitogatja. És mindenki azt hiszi, hogy koldul. És elzavarják, holott ő kínál valamit. Vegyétek már ki, emberek! Aztán végül ő az, aki előkotorja a kulcsot, de az emberek nem tudják megforgatni a zárban. És van valaki, egy Sadot nevezetű gonosz erő, aki a színpad közepén a sűgőlyukból mindig úgy próbálja irányítani az eseményeket, hogy az emberi történet kudarcba fulladjon. S amikor már majdnem úgy néz ki, hogy sikerült, és győz a gonosz, akkor változik meg a dolog. Godot dörömböl, zörög, nem engedik be egyelőre, de el sem megy. Ez a dolog lényege, mert a Fiú az, aki végül is megfordítja ezt a kulcsot a zárban, leül, és még a legelvetemedettebb is ott ül mellette, és nézik a kaput. Várakoznak. Talán erőt gyűjtenek. Mert az én hitem az, hogy a kulcs és a kapu egyedül a második isteni személy, a krisztusi gondolat. De a kilincset nekünk kell megfogni. És nekünk kell kinyitni, helyettünk nem fogja senki megtenni. Ezt várja most Godot, a mi Istenünk. És az a világhelyzet, amiben vagyunk, hogy az a bizonyos gonosz erő ott középen – ami nem mese, mert ez működik a világban, a krisztusi ellenpólus, mindannyian sokszor érezzük –, az visszasüllyed. De nem volnék realista, ha nem érezném azt, hogy időnként még mindig kidugja a fejét, és meg-megzörren fölötte a csapóajtó. Még nincs a történetnek vége, hiába szeretné az a gonosz erő kiírni, hogy *game over*, hogy vége a játéknak, a Fiú megfordítja a táblát, és ott az áll: *to be continued*, folytatjuk. Az emberiség megszerzi az erőt és tudást, és ki fogja nyitni ezt a kaput. Ha már az álmról beszéltünk, egy álmjelenetben, ahol mindenki elmondja a maga istenképét, a harcát, a háborúját az Istennel, a fájdalmait, a hitetlenségét, az értetlenségét, az én számomra kedves figura, egy összetartozó emberpár, Flóra és Flórián is megnyilatkozik a fiú intésére. Ha megengedik, ezt felolvasom.

Azt mondja Flóra: „Elfuserált eszköz, tökéletes dallam. A hálóban

a halász, és nem az a hal van. Hiába szolt híres ima, csak megtörtént Hirosima, lágyan búghat fagott, csontot tört a gumibot. A gázkamrákban ott fulladt a messiás is, légerekben ott pusztult a meshős is. A gonoszból Ceasar válik, jók elvesznek mind egy szálig. Gyerekgyilkos, anyavesztő, minden csónak lélekvesztő. A kikötő cápák hátán, de áll a sátán oszloplábán. Én istenem, jó istenem, ki is süllhet már a szemem, hát a tied nem lát, atyám, hová süllyedte földi hazám? Kínpadon is téged vallak, gödör mélyén sem tagadlak, rabságodban botod lennék, de ilyet én hogy tehetnék? Méltatlan a szerepcsere, Istent vezet az eszköze? Elég volt a próbatétel, lezajlott a sírbatétel, egybeszáradt hús és szövet, hengerítsd hát el a követ! A gonoszt miért hívtad be kozmoszodba, és hogyan lett úr ez a szolgál? Miért hagyod, meddig hagyod, hogy a Mars pötytyözze be a napot?”

Előlép a párja, Flórián, a zenész: „Már csak a zene, a zene az egyetlen emlék. Balek vagyok, s Mozart voltam nemrég. A Zaubrerflötém rendszerető Sarastroja mostanára megpuccsolva a saját vára foglya. A muzsikám világsoda. Lepottyantam, Uram, hova? Munka nélkül csellenghetek, lefitymálnak rongyemberek, sekélyesen lehülyéznek, mégsem látnak, pedig néznek! Alamizsnát néha adnak, de asztaluktól elzavarnak. Zene Ura, karmesterem, a szünetben is legyél velem! Szolgálatra idetettél, csöndes örült, felcímkéztél. Vagy talán én magam jöttem, egy magyarral lenni többen? Nem rühelni tanúsítani, hogy zárni is kell, nem csak nyitni, fizikumunk romja alatt szellemi a tapasztalat. Fennmaradni, újra élni, virágzásban maggá érni.”

Két álomalak is feltűnik. Egy csonttá száradt, sárga csillagos fiúcska már a halál után. És egy Borkutában megerőszakolt, tönkretett, elpusztult magyar lány, már a halál után. Ezt a kettőt a fiú megfordítja, egymással párhuzamosan, áldozatként; a csillagot felteszi a kisfiú homlokára, a vaskarikát felteszi a leánynak glóriaképpen, és elindítja őket az Istenhez. A szenvedés egy. A gonosznak több arca van, de egyik sem alávalóbb, és egyik sem jobb a másiknál. Ne azon vetelkedjünk, hogy ki szenvedett többet, szenvedett mindenki nagyon sokat. És a szenvedés egyenlőségjeleket is tesz. És csak remélhetjük, hogy Godot nem megy el. Én annyiban vagyok remény-

teli, hogy amíg élek, tényleg remélek, sőt hitem szerint még utána is reménykedni fogok. Ezért szoktam azt mondani, ha embereket köszöntök, akiket szeretek: Isten tartson tenyerén a halálig, de azután is! Ez ez az „azután” a mi reménységünk.

M. B. Zárásként Lengyel Annáé a szó. Szintén felolvas nekünk?

L. A. Igen, de előtte még mondanék pár szót. Úgy gondolom, valóban semmi értelme a „semmire” várni. Az egyetlen Isten mind-egyikünk ajtaján kopogtat, és be akar jönni. Be kellene engedni. De ehhez nyitott szív kell, egy kis elcsendesedés és magunkba fordulás. Hogy közel engedjük magunkhoz. Hogy el tudjuk hinni, Jézus értünk halt meg a kereszten. Ez adhat reménységet. Amikor gimnazista voltam, akkor volt sikerdarab a *Godot-ra várva*, és nagyon sokan olvasták abban az időben. Ezt a darabot soha nem tudtam végigolvasni. Egyszerűen képtelenségnek tartottam azt a nihilt. Az élet, az más, nem a sárgarépa és a fehérrépa rágása! Soha nem tudtam ezt a darabot elolvasni. Épp azért, mert úgy éreztem, aki az emberi életben a „semmire” vár, az nem emberi életet él.

Engedjék meg, hogy végül hadd olvassak fel én is a könyvemből, mégpedig abból a levélből, amelyet Anna írt nekem. Nagyon rövid. Azt írta: „Kedves Anna, kedves névtársam! Mondják, az Anna kegyelmet jelent. Az életben kegyelmi pillanat, amikor váratlanul feltör egy forrás, és aztán folyammá mélyül. Ilyen az *Egy csepp emberiség*. Jó érzés számomra, hogy a nyitók között lehettem. És mindehhez kellett nyugodt, szeretetteli lényed, meghittség és őszinteség, ami a felvételen fogadott. Az ilyen orvosságból az egy csepp is gyógyító. Szeretettel: Jókai Anna.”

Azért olvastam fel, mert nagy dolgokat nem mindig tudunk tenni. De ha egy cseppet tudunk adni, akkor jobb lesz tőle az életünk! Köszönöm, hogy meghallgattak.

M. B. Én is nagyon szépen köszönöm mind a két Annának. Egy olyan záró idézetet választottam, amely talán összeköti mindkettő-

jüket, hiszen Jókai Anna vasárnap írt leveleit olvasta fel a Magyar Rádióban. Ebből egy olyan idézetet választottam, amelyet, azt hiszem, mindannyian hazavihetünk. Így szól: „Értékükön próbálom mérni, elhelyezni a dolgokat, de soha nem mondok véleményt úgy, hogy abban ne legyen helye az okkeresésnek, a megértésnek, a könnyörületnek.” Azt gondolom, hogy ha ezt a hármasságot mindannyian követjük, akkor talán tudtunk együtt gondolkodni ma az értelmiség szerepéről, és hiszem, hogy vendégeinkkel együtt sokkal többről is. Úgyhogy köszönöm még egyszer mindkettejüknek, és ahogy Jókai Anna mondta: Isten tartson bennünket a tenyerén a halálig és még azután is!



Simon András • ÖRÖK KÜZDELEM

„TISZTELD ATYÁDAT ÉS ANYÁDAT!” AVAGY A CSALÁD

VEKERDY
TAMÁS

RÉZ-NAGY
ZOLTÁN

Galambos Ádám Szeretettel köszöntöm a megjelenteket az Asztali beszélgetések *Tízparancsolat-értelmezések ma* című sorozatának mostani alkalmán, amelyen meghívott vendégeinkkel, *Vekerdy Tamás* pszichológussal és *Réz-Nagy Zoltán* evangélikus lelkésszel fogunk beszélgetni.

Mai témánk a Tízparancsolaton belül a „Tiszteld atyádat és anyádat!” parancsolat. Mint lelkész, illetve mint pszichológus hogyan látják: mennyire aktuális ez a kérdés, mennyire aktuális ez a parancsolat?

Réz-Nagy Zoltán Talán azzal kezdeném, hogy ez a magyar szó eléggé megtévesztő. A mózesi könyvekben szerepel ez a szó, a *Tóra*, ami nem annyira törvényt, hanem inkább tanítást jelent. Tehát maga a „parancsolat” szó jelentése félreviszi a dolgokat, mert nincs benne a „parancsolat” szó jelentésében az, hogy tanítás, vagy az a szándék – ahogy én értem –, hogy elsősorban segít nekünk a lelki gyarapodásban.

G. Á. Sok helyen azt mondják, hogy a parancsolat vagy a törvény fogalmáról teológiaiilag átfogóbb képet kellene nyújtani, ami segítene a mélyebb megértésben.

R. Z. Ráadásul még annak a kérdését is körbe kell járni, hogy mi szükség van egyáltalán parancsolatokra vagy igékre, akár vallási értelemben is, hiszen a keresztény gondolkodás szempontjából *Augustinus* azt mondja, hogy „Szeress, és tégy, amit akarsz!” Ha ez hiteles és igaz, akkor ezek után vajon nem kellene-e azt elemezni, hogy ilyen felvetésben a parancsolatoknak egyáltalán hol van a helyük? Ez a szeretetről szóló gondolatmenet oda futtatja ki a dolgokat, hogy például a törvényekre, sőt az illemre, az etiketre csak azért van szükség, mert az ember nem képes szeretni, és ha szeretne, ezekre nem lenne szükség. De amikor megkapjuk az előírást, hogy ilyen-olyan törvény szerint cselekedjünk, akkor tulajdonképpen úgy csinálunk, mintha szeretnénk. Úgy gondolom, hogy ez az augustinusi mondat – „Szeress, és tégy, amit akarsz!” – tulajdonképpen új megvilágításba helyezi a törvényeket.

Vekerdy Tamás Számomra nagyon megnyugtató, amit arról mondtál, hogy a „tisztel” ige eredeti jelentése nem parancsolat, hanem tanítás vagy tanács. Manapság ez a „Tiszteld atyádat és anyádat!”, ez az egész tiszteletprobléma tényleg provokatív kérdéssé válik sok okból. És ebből most csak kettőt, hármat akarok majd itt megemlíteni.

R. Z. Nemrég jelent meg magyarul *André Comte-Sponville Kis könyv a nagy erényekről* című könyve. A humortól kezdve nagyon sok témával – például az udvariassággal is – foglalkozik, végül pedig a klasszikus erész–filia–agapé hármasságra futtatja ki a mondanivaló lényegét. A teológiában járatos emberek számára ismert ez a három görög szó, ez a szeretetre alkalmazott három fogalom. Mindez azért fontos, mert ebből a három görög szóból az agapét választották az újszövetségi szerzők a legmagasabb rendű, isteni szeretet leírására. Hogyha nagyon egyszerűen próbáljuk definiálni, hogy mit jelent, akkor ez a minden indok és feltétel nélküli szeretet. Aminek nincs racionális oka.

V. T. Igen, amivel szemben a fileo ige az atya-fiúi, tehát testvéri, vérségi alapokon nyugvó rokoni szeretetet jelenti.

R. Z. Igen, ez tulajdonképpen a „hasonló hasonlónak örül” elvén megnyilvánuló vonzalom; talán a barátság fogalmával lehet a leg-egyszerűbben lefordítani.

V. T. Nem akarok kitérni a provokatív kérdés elől, amely a „Tiszteld atyádat és anyádat!” parancsolat értelmezésére vonatkozik. Az embernek legelőször óhatatlanul *Dosztojevszkij* jut eszébe, *A Karamazov testvérek* című regény, amelyben egy apát megölnek. Ügyesen persze, tehát nem az követi el a gyilkosságot, aki az értelmi szerző, hanem megcsináltatja valakivel. A zseniális regényben az hangzik el, hogy legyen olyan, hogy tisztelhessem. Hiszen itt egy rettenetes apáról van szó, aki borzalmas alak, és akit nem lehet tisztelni; egyik sem tudja tisztelni a három fia közül – akik egyébként különféleképpen mind nagyszerűek. Tehát akkor hogy is van ez? Megpróbálok egy picit körbejárni a kérdést.

Egy amerikai szociológus a hatvanas évek végén írt egy nagy sikerű könyvet. Most csak azt idézem belőle, hogy „az emelkedő társadalmak tisztelik az öregeket”. Az idősebbekről azt gondolják: ők előttünk jártak, és milyen jól csinálták; tanácsokat fognak nekünk adni stb. Ezekben a társadalmakban a vezető testület, a szenátus vének tanácsaként működik. Viszont a hanyatló társadalmakban a fiatalság kultusza figyelhető meg. Majd ők! Mi mindent elrontottunk, de majd a fiatalok! Majd ők rendbe teszik! Minden huszadik századi borzalomban – a nemzetiszocializmustól kezdve a bolsevizmusig, beleértve a fasizmust és egyebeket – megfigyelhető a fiatalság kultusza. Ezekben a rendszerekben persze ügyelnek arra, hogy a fiataloknak nem szabad „énné” válniuk, azaz független individuumokká, hanem arra törekednek, hogy önálló gondolkodásra képtelen, egyforma tömegemberekké alakítsák őket. Az emelkedő társadalmakban, amilyen a zsidó társadalom is, evidencia, hogy az időseket tisztelni kell.

Persze igazából – és éppen pszichológiai szempontból – ebben egy sokkal mélyebb élethelyzet fogalmazódik meg, mert a kisgyerek felnéz a szüleine, tiszteli őket, és az ősbizalom állapotában van, ha elfogadják őt. Ma úgy tudjuk, hogy ez az elfogadás – és ezáltal az érzelmi biztonság megadása – a legtöbb, amit egy család adhat; ez az intellektuális fejlődés alapja, gyökere is, és ebből sarjad ki az, hogy legyél azzá, aki valójában vagy. Nem jó az a fajta szülői hozzáállás, hogy én pontosan tudom, hogy neked kivé kell válnod, és én azzá akarlak formálni téged.

Visszatérve a szülők iránti tiszteletre, a kisgyerekekben – mondja a fejlődéslelektan – eleve megvan ez a tisztelet, amíg szét nem ronszolják benne. Mert ez a tisztelet – és itt van igaza Dosztojevszkijnek – a szereteten alapszik. És mindez oda kötődik, hogy a törvény és a szeretet elválaszthatatlanok. A kisgyerek, ha elfogadják, megtanul személyes érzelmeket elfogadni és adni. Ez pedig meg fogja védeni őt például a kamaszkori sodródástól. Mert igényes lesz érzelmileg, és bár esetleg nagyon szeretne sodródni, nem fog tudni; egy átlagos gát-lásossággal fog küzdeni, mert ő ismerni fogja a személyes érzelmeket, és a személytelen nem fog vonzóan hatni rá.

Most visszatérek még egyszer egy pillanatra a tisztelethez. Normális emberi gesztus, hogy felnézünk valakire; ezt a szeretet lehetővé teszi a számunkra. Ha olyan helyzetben vagyunk, hogy semmire nem tudunk felnézni, akkor egy csomó dolog zárva marad előttünk az életben. Nem tudjuk megkülönböztetni, hogy valami egyívású-e velünk, netán alattunk van, vagy éppen fel kell rá néznünk... Tehát szerintem a fejlődéslelektanban is leírható, mély gyökerei is vannak ennek, hogy jó esetben tisztelni fogod atyádat és anyádat, mert ők szerettek téged, és te szeretted őket, és számodra ez jó volt kisgyerekkorodban.

És talán nem fog erről megfeledkezni, amikor eljön a kamaszkor, a második születés kora, amikor vége minden tiszteletnek, a gyerek ítélőereje hihetetlenül megerősödik, és akár akarja, akár nem, általában szemtelen lesz. Ugyanakkor olyan mértékű, mindenestül elfogadó szeretetet igényel, mint utoljára hároméves korában, csak ezt nem tudja kimutatni. Tehát furcsa lény a kamasz. A kilencvenes évek

közepén az agypsziológia is kimutatta, hogy ebben az életszakaszban megszűnnek bizonyos kapcsolatok, idegpályák a központi idegrendszerben, és újak épülnek ki. Erre mondták a Waldorf-tanárok, hogy egy „Átépités miatt pillanatnyilag zárva” feliratú táblát kellene a kamaszra akasztani, és ez sok mindent megoldana. És akkor még egy utolsó ilyen utalás: ez aztán persze rendbe jön majd később. Erre mondta *Oscar Wilde* kicsit vadul, hogy az ember kezdetben szereti a szüleit, azután meggyűlöli őket, de később megbocsát nekik. A megbocsátás után pedig majd visszatér, és gondolom, ez az a bizonyos tisztelet.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy a szülők – hogy úgy mondjam – teremtők is. Vagyis teremtői a gyerekeknek, továbbteremtői a teremtésnek, éppen a nemzésben és a szülésben; ilyen értelemben a teremtés feléjük irányul, és bennük, általuk folytatódik, tehát szerintem nem véletlenek ezek a szavak ebben az ősi szövegben. Az atya fogalmában például ez a két dolog valahogy összeér.

G. Á. A kamaszkor után miben, illetve hogyan nyilvánul meg a szülők iránti tisztelet?

V. T. Erre nagyon nehezen tudnék válaszolni. *Goethe* a *Wilhelm Meister tanulóévei* című könyvében, ha jól emlékszem, azt mondja, hogy négyféle tisztelet van. Az elsőféle tisztelet az, amiről az előbb beszéltünk, amikor a kisgyerek tisztelettel néz fel a szüleire és az őt körülvevő felnőttekre. Netán még a tanítójára is, ha van rá módja, bár a tanítók ezt rossz esetben nagyon hamar letörik. A második az alánk vetett világ – a növények, az állatok, az ásványok – tisztelete, mondja *Goethe*. Eljön egy olyan időszak a gyermek életében – és ezt jeles nevelők, például *Pestalozzi* is alátámasztják –, amikor ezekre irányul a figyelme. *Pestalozzi* azt mondja, hogy hét-, nyolc-, kilencéves kora körül jó, ha a gyerek elkezd valamiféle állatot gondozni. Ha nem kezdi el gondozni, akkor kínozni fogja, mint például a *Légy jó mindhalálíglban* Dorogi Sanyika, aki kitépkedi a legyek szárnyát, tintába mártja és úgy mászatja őket a szomszédok, paktársak füze-

tén. De egyébként is ismerjük ezeket az állatkízó periódusokat. A harmadik fajtájú tisztelet a velem egyívásúak tisztelete. Ez a barátságok klasszikus korszaka, mondja *Karácsony Sándor*: nemcsak jóban vagyok vele, de tisztelem is a magam módján.

Hogyha ezen a három tiszteletfokozaton átment az ember, csak akkor juthat el a negyedik fajta tisztelethez: önmaga, az önmagában megnyilvánuló isteni tiszteletéhez, szellemi lénye tiszteletéhez. Ha valaki az első három nélkül jut el ehhez a tisztelethez, akkor az egoisztikus lesz és roncsoló. De ha az első három is benne van, akkor helyes, hogy eljut ideig.

Na most, hogy a szülők iránti tisztelet hogyan alakul az élet során, arra nagyon nehéz válaszolni, mert ez – különösen manapság – annyira individuális. Általában gyakran látja az ember, hogy a fiatalok számára terhesek a szülők. Ahogy az ifjabb generációk gondolják: hülyeségeket beszélnek; százszor hallottam a történeteit; hú, megint el kell mennünk látogatóba, vasárnapi ebédre vagy karácsonyozni... Szóval vannak ilyen feszültségek és berzenkedések; valahogy ez abból is fakad, hogy az életünk keretei természetellenesen alakulnak ezzel a magányostömög-szindrómával, hogy ilyen elkülönített kis egységekben élünk. De ez sem teljesen általános; igenis vannak, akik megőrzik ezt a tiszteletet. Itt már végtelenül bonyolult a kép, mert viszont vannak szülők, akik meg nem akarják elengedni a gyerekeiket, és ezzel például mérhetetlen szenvedést okoznak a gyerekek házasársának. Nemegetszer szétbontanak házasságokat azzal, hogy nem veszik tudomásul, hogy „elhagyja az ő apját és anyját, és ketten lesznek egy testté...”

R. Z. A tisztelet kérdéséhez egy gyors asszociáció: nem lehet, hogy ez a tisztelet esetleg kapcsolatban van a csodálattal is? Mert hogy *Platón* szerint a filozófia a csodálattal kezdődik. Amit az „ember alatti” vagy a teremtett világgal kapcsolatban mondtál, arról különösen is ez jutott eszembe: az, ahogyan az ember az őt körülvevő világot figyeli-látja, alapvetően csodálatra – vagy akkor most más-ként fogalmazva tiszteletre – készíti. Hogyha most én abból indulok ki, hogy az ember egy olyan világban él, amely alapvetően tiszteletre

méltó, ilyen értelemben csodálatot kelt bennem, akkor így kellene megközelítenünk minden mást is. Ha pedig nem térne el túlzottan az emberiség ettől az alapmagatartástól, akkor ebből egy csomó, úgy gondolom, etikailag is respektálhatóbb magatartásforma születne. Úgy vélem, ez a négyes felosztás tulajdonképpen minden szintet megpróbál lefedni. Kezdve a saját magamhoz való viszonytól az embertárshoz és a teremtettség más szintjeihez való viszonyig.

A tisztelettel kapcsolatban eszembe jutott egy másik példa. Szerintem ha egy olyan bibliai történetet keresünk, amely rávilágít, hogy hogyan kell érteni és jól érteni a „Tiszteld atyádat és anyádat!” parancsolatot, akkor az a Nóé-történet. Valamikor már az özönvíz után Nóé szőlőt ültet, bort készít belőle, és egy alkalommal elég alaposan lerészegedik – olyannyira, hogy nincsen magánál, és a sátrában fekszik meztelenül. Három fia, Sém, Hám és Jáfet közül Hám az, aki észreveszi apját. Aztán – szabad fordításban – vihogva elmondja a másik két testvérének, hogy apjuk ott fetreng részegen a sátorban meztelenül. És itt következik az érdekes rész, a másik két testvér ugyanis fogja magát, és a vállukra téve Nóé ruháját, *háttal* mennek be hozzá – ez nagyon hangsúlyos a szövegben –, és úgy takarják be. Magyarán szerintem ez a történet azt mondja, hogy a tisztelet aktív magatartás, vagyis hogy én akkor tisztellek igazán valakit vagy valamit, ha az bennem ilyenfajta cselekedeteket szül. Merthogy éppen megtehetném, hogy lerombolom magamban azt a képet, ami nekem ahhoz kellene, hogy valakire fel tudjak nézni. Most jutott eszembe ezzel kapcsolatban, hogy Sém és Jáfet nyilván nagyon szerették az apjukat, másképp elég nehéz elképzelni ezt a fajta forgatókönyvet.

V. T. Nekem erről, amit mondtál, még eszembe jut, hogy a szöveg folytatása tulajdonképpen ez – és biztos pontatlanul fogom idézni –: tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön. Ezt hogyan kell érteni, hogyan függ össze ez a két dolog? Ez egy üzleti kapcsolat lenne? Ha sokáig akarsz élni, akkor szedd össze magad, és tiszteld az öregeket, bármilyen nehezedre esik is – mert ez egy jó üzlet? Vagy mi lehet ennek az értelme? Hogy kötődik ez ide?

Nyilván meg fogjátok tudni válaszolni ezt, vagy tudtok mondani rá valamit, de nekem még eszembe jut erről a hagyomány és az újítás viszonya. Ez nagyon bonyolult, hiszen például nagyon tiszteljük *Kölcsey Ferencet*, a *Himnusz* költőjét, aki nagyon jól tudott görögül és latinul, ápolta a hagyományt, nagyszerű *Parainesist* írt unokaöccsének, hogy hogyan kell élni, és tényleg nagyszerű ember volt; tüzes szónoklatainak köszönhetően a szatmári nemesség felküldte az Országgyűlésbe... Azonban Kölcsey nem állt meg itt, hanem rendkívül haladó irányzatot képviselt. Egyre haladóbbat, egyre „reformerebbet”, és ez nagyon nem tetszett a szatmári nemeseknek. Ezért ökreiket ráhajtották Kölcsey földjeire, s kitapostatták velük a termést. És nem érték be ezzel, mert amikor meghalt, csatlakoztak a temetési menethez, de nem azért, hogy utolsó útjára kísérvék, hanem hogy göröngyökkel dobálják meg a koporsóját... Na most ma ezt ugye nem mondjuk el, hogy így bántunk el a haza jeles dalnokával, hanem maradjon csak ő a *Himnusz* költője, akit tisztelünk, és nem igaz, hogy amíg élt, nem tiszteltük. Pedig éppen ellenkezőleg: mindent megtettünk azért, hogy az életét megkésérítsük. Nagyon fontos erre rávilágítani, úgy gondolom.

Azzal kapcsolatosan, hogy miről is van szó a hagyomány és a haladás összekapcsolásában, egy – talán baltikumi – népmesét szeretnék rövidítve elmesélni, de tényleg csak röviden. Egy legényről szól, aki vándorol, és különböző mesterségeket próbál ki; itt ezt tanulja meg, ott azt, innen ezt hozza magával, onnan azt: szerszámot, kis könyvecskét, egyre nagyobb a batyuja, satöbbi, satöbbi... Rengeteg dolgot szed föl és szed össze, majd egyszer csak egy falhoz ér, ahol egy öregemberrel találkozik, aki azt mondja neki, hogy addig nem fogsz tudni továbbmenni, amíg ezen a falon át nem mész. Megpróbál átjutni a batyúval együtt, nem meri átdobni, aztán először kirakja belőle ezt, majd azt... Egyre könnyebb lesz a batyu. Megpróbálja nekiszaladva átugrani a falat. Minél többet hány ki a batyúból, annál magasabb lesz a fal. És amikor ezt látja, akkor elkezd visszasedegetni az összes dolgot, amit addig összegyűjtött, még egy hatalmas lendületet vesz, és – mit tesz Isten! – át tudja ugrani a falat, annyira összezsugorodik.

A történet arról szól szerintem, hogy nem lehet mindent kidobálni a múltból és így találni ki a jövőt, hanem éppen ellenkezőleg: mindent fel kell venni a múltból, és akkor fogjuk tudni a jövőt is megkreálni. Ennek a megvalósításához bátorságra és különleges talentumra van szükség, és ennek kapcsán figyelemre méltó Jézus példája, aki azt mondta, nem azért jött, hogy eltörölje a törvényeket, hanem hogy betöltse, miközben merőben új dolog történik, és a régi törvények értelmében kifejezetten botrányos események sorozata következnek. Ez az egyik lehetséges értelmezés, amely arra mutat rá, nehogy elfordulj a múlttól, a szüleidtől, az eredetedtől, a hagyományaidtól, és azt hidd, hogy akkor leszel hosszú életű, és akkor haladsz előre a jövőbe, ha ezt megteszed, és otthagysz őket. Éppen ellenkezőleg: velük együtt! Minél inkább „fölvesszed őket”, tiszteled, tovább viszed satöbbi, annál inkább előrébb jutsz majd a jövőben.

De most hadd térjek vissza az elején feltett kérdéshez: Mit jelent a parancsolat második fele?

R. Z. Erre gyorsan reflektálnék. Régi probléma volt már a zsidó írásmagyarázatban, hogy mit jelent ez a mondat. Végző soron arra jutottak, hogy ez az ígéret nem az egyénnek szól, hanem a népnek, a közösségnek. Van erre egy példatörténet is: az apa megy a fiával az erdőben, és meglátnak egy madárfészket fenn az egyik fán. Az apa szól a fiának, hogy másszon fel a fára, merthogy a fészekben van egy fióka, amelyik épp imbolyog, és talán kiesik a fészekből. A fiú felmászik a fára, hogy visszatessék a fiókat a fészekbe. Ahogy igazgatja, a száraz ág, amin éppen áll, letörik, ő leesik és meghal. Az ígéret ily módon nem az egyénnek szól – hiszen a történetbeli fiú, tisztelvény apját, az ő kérésére próbált segíteni a madáron –, hanem a népnek. Tehát úgymond ne ringassuk magunkat abba az illúzióba, hogy ez konkrétan az én egyéni életemre szóló egyéni ígéret lenne.

V. T. Akár a néphez szól, akár az egyénhez, valahogy mégis mindenképpen az az értelme, hogy a jövőbe irányuló úthoz kell a múlt. Nem lehet a múlt nélkül a jövőbe menni. Ami egyébként evidens is

szerintem; ezt a művészettörténet nagyon jól bemutatja. *Szabolcsi Bence* zenetörténész egyenesen azt mondja: a zenében fejlődési törvény, hogy a ma kezét fog a tegnapelőttel – tehát nem a tegnappal, mert arra rátámad, és megsemmisíti – a holnapért. Ugyanis mindig vissza kell nyúlnunk a múlthoz, hogy aztán előre tudjunk menni.

Kierkegaard-nál jobban senki nem mondta el Ábrahám és Izsák roppant érdekes történetét. Mivel ezt biztosan nem mindenki olvasta, elmondom, hogy Kierkegaard azt írja: azért fog Európa elpusztulni, mert úgy fogja fel a kereszténységet, ahogy. Vagyis sehogy. Mi hogyan fogjuk fel? Hazajövünk vasárnap az istentiszteletről, leülünk a kandalló elé egy hintaszékbe, és azt mondjuk: „Derék fickó volt ez az Ábrahám. Isten azt mondta neki, hogy áldozza fel Izsákot, és ő még erre is hajlandó volt, pedig egyszülött fia volt kilencvenéves korában... Hát igen, én is így vagyok ezzel.” Szörnyű – mondja Kierkegaard –, ez az örült nyárspolgár azt hiszi, hogy Ábrahám is tudta a történet végét! Vagyis azt, hogy oda lesz készítve a bozótba egy kos, és hogy amikor felemeli a kést, jön majd egy angyal, és megfogja a kezét. Nem, Ábrahám nem tudta a történet végét, hanem hajlandó volt követni az isteni parancsot. Ez könnyű dolog? Egyáltalán nem! – mondja Kierkegaard.

Könnyű dolog etikus hősnek lenni. Nincs szél, az egész görög hájohad ott vesztegel. Agamemnón azt mondja: „Ami először szembejön velem a házam népéből, azt feláldozom az isteneknek.” Csak-hogy Íphigeneia, a kedvenc lánya jön szembe, és Agamemnón feláldozza őt az isteneknek. Az egész görög sereg érti és tiszteli ezért Agamemnónt.

De Ábrahám nem etikus hős, ő a hit hőse, és örültnek tűnik. Hissen nem lehet senkinek sem azt mondani, hogy ő sugallatot kapott, hogy vágja le a fiát a Mórijjá hegyén; ezt senki nem értené. Nem is mondja meg senkinek. Honnan tudja, hogy nem a sátán sugallata volt-e ez a parancs? Nem tudhatja! És mégis, itt van az abszurditás ereje – mondja Kierkegaard –, ami nélkül nincsen hit. És ezért mi nem vagyunk hívők, legfőjebb keressük az Istent, szeretjük az Istent,

de a hithez az kell, hogy mindenről lemondok, és ugyanabban a pillanatban mindent megragadok a földi létben az abszurditás ereje által.

A történet, mely a *Félelem és reszketés* című műben olvasható, lenyűgöző, de azt nem látom világosan, hogy ez hogyan tartozik ide, a tisztelet kérdésköréhez. Izsák talán mégis tisztelte Ábrahámot, mert bár látta a kést megvillanni, de azt is látta, hogy milyen szörnyű arca van Ábrahámnak, hogy mennyire szenved attól, hogy neki le kell vágnia Izsákot. Nem tudom. Ebben bizonytalan vagyok.

R. Z. Talán induljunk ki abból, hogy az egész zsidó hitfelfogásnak ez a kulcstörténete. Ezzel kapcsolatban két alapvető nézet van, két-fajta nézet állt egymás mellett. Az egyik szerint Ábrahám, mialatt megy a Mórijjá hegye felé, folyamatosan azért imádkozik Istenhez, hogy változtassa meg a szándékát, és ne akarja, hogy feláldozza a fiát. Ez az ima meghallgatásra talál, és ezért van azután ott a bozótban fennakadva a kos. De ez csak az egyik változat.

A másik, amelyik szerintem érdekesebb, elmegy odáig, hogy a bibliai történetet továbbgondolva tulajdonképpen azt mondja: Ábrahám végrehajtotta a parancsot, és megölte a fiát, csak Isten később feltámasztotta Izsákot. És az az érdekes, hogyha valaki megnézi az *Újszövetséget*, abban is az Ábrahámra és az erre a történetre vonatkozó páli utalásokat, akkor a páli verzióban már nyomaiban fel lehet fedezni ennek a magyarázatnak az elemeit. Ami azért döbbenetes, és az az érdekes még ezzel kapcsolatban, hogy éppen a nagy pogromok idején válik ez a fajta értelmezés inkább – hogy úgy mondjam – respektáltabbá. Ugyanis ez alapján az értelmezés alapján fejtik ki azt, hogy alapvetően kétféle vallás van: az egyik az, amelyikbe az a típusú értelmezés tartozik, amikor Ábrahámot úgy látjuk magunk előtt, mint aki az úton végig azért imádkozik, hogy ne kelljen megtennie, amit az Úr parancsolt neki, és aztán imái meghallgatásra találtak. És van a másik, amelyik végső soron a kierkegaard-i értelemben is az a fajta vallásosság, ami abszolút nem közelíthető meg semmifajta etikai kategóriából. Ugyebár Kierkegaard azt mondja, hogy van az eti-

kai univerzum, és sokáig azt gondolták, hogy ebbe beletartozik a valóság is, de valójában nem így van, hanem az etikai véleményekből – vagy egyáltalán mindabból, amit mi etikainak nevezünk – semmiféle út, híd nem vezet a vallásosság megértéséhez. És erre példa az Ábrahám-történet, mert abba azért mindenkinek beletörök a bicskájába, ha ezt a történetet etikai megközelítésből akarja értelmezni, mert nem lehet.

V. T. Igen, én is csatlakozom ahhoz, hogy szerintem mind a két értelmezést el kell vetni, és meg kell maradni az eredeti szövegnél. Ábrahám elszánta magát rá, hogy föláldozza Izsákot, mert ezt mondta neki Isten, az ő „örült Istene”. Világos talán, hogy hol helyezkedik el ebben a relációban a nyárspolgár, aki azt mondja, hogy Isten majd úgymód odateszi a kost, megoldja a dolgot. Nem! Az eredetiben nem tudjuk, hogy mi lesz, pontosabban azt tudjuk, hogy elszánta magát, viszi a fát, a kést, és teljesen fel van készülve. Igen, szóval abszurd a dolog, és itt kezdődik a hit birodalma.

G. Á. *Luther a Nagy kátében* ennek a parancsolatnak az értelmezésénél nemcsak azzal foglalkozik, hogy a gyermek hogyan viszonyuljon az atyjához és az anyjához, hanem arra is nagy hangsúlyt fektet, hogy a szülő hogyan viszonyuljon a gyermekéhez annak érdekében, hogy ezt be tudja tartani. Milyen nevelési lehetőségük van a szülőknek arra, illetve hogyan lehet elérni, hogy ez a törvény – Luther úgy fogalmaz, hogy szolgálat – beteljesedhessen?

R. Z. Gondolkodtam rajta, hogy ha ez a dolog szóba fog jönni a Luther-kátével kapcsolatban, akkor biztosan azzal kezdem, hogy itt először is egy komoly önvizsgálatot kellene tartani, mert én például csak mostanában döbbsentem rá, hogy Luther egyenlőségjelet tesz a szülők és a felsőbbség közé, ebből pedig egy súlyos probléma következik. Tehát e mellett nem lehet elmenni. Megkockáztatom, hogy az a fajta engedelmesség, „etika”, amelyik még akár a náci főbűnösök

naplóiban, mondjuk a Rudolf Hess-féle emlékiratokban is megmutatkozik, sajnos ide vezethető vissza, ahhoz a problémához, hogy Luther úgy gondolja, hogy van a gyermek vagy van az alattvaló – és megint csak egyenlőségjelet tesz a kettő közé –, akinek az a dolga, hogy engedelmességen a szülőnek vagy a felsőbbeknek. És akkor tulajdonképpen meg is érkeztünk oda, hogy alapvetően az engedelmességmorálnak köszönhetjük mindazt a borzalmat, ami Európa történelmét a 20. század közepéig gyakorlatilag jellemezte.

G. Á. Hadd fűzzem hozzá, hogy más századot írtak akkoriban, és azért az, hogy egy későbbi század így értelmezi mindezt, nagyon veszélyes.

R. Z. Nyilván meg lehet magyarázni, hogy Luther miért tett így, és miért mondta ezt; én csupán arra utalok, hogy ez a vonal azért elég világosan látszik. Akkor leszünk igazságosak, ha azt is elmondjuk, hogy a nemrég elhunyt *Dorothee Sölle* evangélikus teológus tárta talán a legvilágosabban a világ elé ezt az összefüggést. Tehát azt mondom, hogy az önvizsgálatnak ez a része tulajdonképpen teljesen korrekten megtörtént.

V. T. Ez egy nagyon fontos pont szerintem is, és most igencsak veszélyes talajon járunk. *Alice Miller* svájci pszichológus sok időt töltött azzal, hogy a náci vezetők előéletét, életrajzát tanulmányozta, és kiderült, hogy ezek az emberek példamutatóan erkölcsös, kötelességtudó családokból, nemegyszer lelkészi családból származtak. Azonban valamennyien súlyos fenytéseket kaptak gyermekkorukban. Tehát verték őket. Tudjuk, hogy *Adolf Hitlert* is rettenetesen keményen verte az apja. Az, hogy ez az illető tényleg az apja volt-e, vagy sem, már más kérdés. Alice Miller nyomán ezt fekete pedagógiának nevezik. Itt nem csupán arról van szó, hogy megvernek egy gyereket, és az nem jó. Persze, hogy nem jó. Arról van szó, ami kiderült, ugye, hogy egy különös, sokszoros hazugság van a dolog mögött. Én er-

kölcsös vagyok, és téged is jó emberré, erkölcsössé akarlak tenni; ha pedig máshogy nem megy, keményen. Már az *Ótestamentumban* is olvassuk: ne kíméld a pálcát a te gyermekedtől. Told le, kisfiam, a nadrágodat, és én verem a te meztelen fenekedet. És miközben ez történik, az illetőben, aki ezt csinálja, óhatatlanul szadisztikus, erotikus, szexuális – és így tovább – ösztönkésztetések mozognak.

Ma már klinikai alapon is bizonyított, hogy a gyerek olyan lény, akire nem az hat, hogy én mit mondok, hanem az, hogy milyen vagyok belül. Ő ezt, mint egy adó-vevő készülék, felfogja. Tehát ismert például az, hogy az amerikaiak írták le először részletesen az úgynevezett *double bind*, a „kettős kötés” súlyosan károsító hatását.. Mit jelent ez? Van egy olyan szülő – vagy egy, a kisgyerek életében fontos ember –, aki kétféle. Mást mond, mint amit gondol vagy érez. Például van egy feleség, aki gyűlöli a férjét, de presztízs- és anyagi okokból együtt maradnak. A gyerek a reggelinél szemtelenkedik az apjával. Az anya keményen rendreutasítja: „Menj a szobádba, nincs több reggeli!” – mondja az anya, holott nagyon is örül annak, hogy valaki végre megmondta ennek a marhának, hogy mi a helyzet. És lehet, hogy a nap folyamán még arra is megtalálja a módot, hogy külön jutalmazza – nem kimondva, hogy miért – a gyereket. De ha nem jutalmazza, a gyerek akkor is felfogja ezt a belső állapotot, ami teljes ellentétben van a kinyilvánított cselekedettel. Azt mondják az amerikai pszichiáterek, úgy találták a hatvanas évektől, hogy ez skizofrenogén hatású, tehát elmebetegséget indukálhat. És erre mondom azt, hogy amikor azt mondjuk: verik a gyereket, fegyelmeznek erkölcsi szabályok nevében, ott nemcsak az történik, hogy valamit nem úgy csinálnak, ahogy kellene, mert nem az az igazán hatásos – ezt szintén tudjuk számtalan vizsgálatból –, hanem a mögöttes, pszichikus tartalmak hatnak különösen roncsolóan. Tehát ezért tartom nagyon fontosnak, amit mondtál, hogy nem lehet a gyereket alattvalónak tekinteni és azt mondani, hogy ahogy az uralkodónak engedelmeskedik az alattvaló, úgy engedelmeskedjen a gyerek a szüleinek. Sőt ellenkezőleg, mondja Karácsony Sándor – aki jeles protestáns pedagógus, pszichológus volt, a Kersztyén Ifjúsági Egyesület

(KIE) elnöke –, és azt állítja, hogy a gyerekeknek nem kell igazodnia a felnőtt elvárásaihoz. Kizárólag a felnőttnek kell viszonyulnia a gyerekekhez, a gyerekek egyetlen feladata van, hogy autonóm módon megélje a maga életkorának megfelelő sajátosságokat. Kisgyerekként viselkedjen úgy, mint egy kisgyerek, játsszon szabadon, halljon sok mesét, legyen mit utánoznia, satöbbi. Kamaszként azután fízológias lustaságban szenved, mereng, elvonul, titkolózik, tehát ezt mind meg kell élnie, mert ő egy autonóm lény, és a felnőttnek nem szabad ebbe az autonómiába beavatkoznia, hanem viszonyulnia kell hozzá.

Szerintem ez egy rendkívül mélyre látó felfogás, és feltételezhetjük azt, hogy akár olyan nagy emberek is, mint Luther, bizonyos kérdésekben tévedhettek is akár. Én mint kálvinista például rémülten olvastam felnőttkoromban ezeket a vitákat, hogy *Kálvin* volt-e az, aki elégettette a legjobb barátját, *Szervét Mihályt*, mert valami teológiai problémán veszekedtek, vagy tulajdonképpen nem Kálvin volt az ... Igaz, hogy ő kormányzott akkor Genfben, de az ítéletet nem ő hozta meg vagy nem ő írta alá, s a többi, s a többi... Rettenetes. Már akkor sem örültem Kálvinnak egyértelműen, mikor azt olvastam kamaszkoromban, hogy betiltotta a táncot Genfben, és ettől sokat remélt. Tévedés. Akkor már inkább csatlakozom *Assisi Ferenchez*, aki azt mondja, hogy örüljetek, madárkáim, mert tudjatok róla, hogy az ördög a szomorúságban veri fel a fészket, és a derűtől elmenekül. Az öröm a fontos, nem pedig ez a borzalmas szigorúság. Mindezt csak amiatt mondtam el, mert úgy gondolom, hogy én is kritikával kell, hogy illessem a saját felekezetem – bár most sok bajom van vele, de az más kérdés – jeles alkotóját. De azért ugye hallani fogjuk, hogy mit mondott Luther?

R. Z. Egy ismerősöm mesélt egy korombeli negyvenes férfiről, aki gimnazistaként titokban csatlakozott egy anarchista szervezethez úgy, hogy a szülei nem tudtak erről. Egyszer, amikor iskolába ment, véletlenül bent hagyta az írógépében az általa legépelet röplapot félkész állapotban, és az egész napját végigszorongta, hogy jaj, amikor hazamegy, vajon érintetlen lesz-e, vagy rájönnek, hogy mi

történt... Szerintem az, ami ezután történt, jó példa az igazán jó szülői magatartásra. Ugyanis amíg ő iskolában volt, az apja bement, meglátta a röplapot, rájött, hogy mi történik, és semmi mást nem csinált, mint hogy odapötyögte, hogy demagóg. Amikor hazajött a srác, a szülei nem mondtak neki semmit ezzel kapcsolatban. Ahogy így visszaemlékszik negyvenévesen erre, azt mondja, az, hogy akkor ez a mozzanat megtörtént, sokkal inkább felgyorsította azt a folyamatot, hogy ő kinője az anarchizmushoz való tartozását.

A kérdésre visszatérve még annyit szeretnék megjegyezni, hogy szerintem ha a szülő nem kongruens, tehát ha az alapmagatartása nem fedi azt, amit belül érez és gondol, akkor a tiszteletet úgyis megette a fene. Mert hiába fog felállítani ilyen-olyan erkölcsi követelményeket, ha ez nem belülről fakad, nem az ő személyiségéből, annak úgysem lesz semmiféle hitele. Csak még inkább aláássa az erkölcs iránti alapvető érdeklődést és szimpátiát. Sok ilyen esettel találkozok az ember.

G. Á. Vitaindító kérdésnek szántam, amikor afelől érdeklődtem, hogy idősebb korban hogyan állunk hozzá a „Tiszteld atyádat és anyádat!” parancsolathoz. Arra gondoltam, hogy a mai társadalmi modellben – és erre utalt is a professzor úr – különböző megoldásokat keresünk arra, hogy ne kelljen meghallgatnunk a nagymama sokszor ismételt történeteit, amelyeket már kívülről tudunk. Például bedugjuk az idősek otthonába. Sokan hivatkoznak is erre a parancsolatra azzal kapcsolatban, hogy nem jó megoldás, amit a mai társadalom választott. Miért nem látjuk át, hogy nemcsak a szüleink vagy a nagyszüleink válhatnak nyüggé, hanem egy idő után mi magunk is?

V. T. Igen, ez így van, és viselkedj úgy másokkal, amint akarod, hogy veled is viselkedjenek, ha majd olyan idős leszel... Itt térnék vissza arra, amit még Zoltán mondott a legelején, hogy talán ez nem is parancs, hanem törvény vagy tanítás. Én pedig úgy tudom, hogy kiszabadultunk már a törvény vagy a tanítás béklyójából, és a szabadság és a szeretet világában élünk. Ezért nem lehet azt mondani, hogy akkor is tiszteld, ha nincs rajta mit tisztelni, de azt lehet mondani, hogy szeresd.

Most hirtelen arra gondolok, mint vénséges vén ember, hogy én elvárom-e a négy gyerekemtől, hogy tiszteljenek. És nagyon erősen úgy érzem, hogy nem. Sőt zavarna, és boldogan vigyorgok, amikor kellemes szemtelenségeiket mondják nekem a családi asztalnál. Ez kifejezetten jólesik, mert szeretetelli. Az nagyon rosszul esne, és szomorúvá tenne, ha azt érezném, hogy utálnak valamiért. Amíg azt érzem, hogy rokonszenveznek velem, addig jól érzem magam. Tényleg nyomásnak érezném a tiszteletet – az őszinteség helyett.

Egy ifjúkori élményem jut eszembe; látszólag nem ide tartozik, de valójában nagyon is. Amikor töprengtem, hogy kit is fogok feleségül venni, és hasonló zűrzavarokban botladoztam, volt egy barátnőm – nem is barátnőm, még ezt sem lehet mondani, szóval volt valaki, akiről úgy gondoltam, hogy talán őt. Ez a dolog lényege. És ő valami hihetetlen megértést, mondhatnám tiszteletet mutatott az én ifjúkori szárnypróbálgatásaim iránt. Ez halálfélelemmel töltött el engem. Úgy éreztem, hogy Őristen, ezt nem bírom ki! Míg aztán találtam olyan embert, aki hihetetlenül szemtelenül viszonyult ezekhez, abszolút éles szemmel, de nem szeretetlenül, és ez boldoggá tett, mindig felüdtett, és biztonságban éreztem magam. És ezt nekem a családom nyújtja. Hogyan is fejezzem ki magam... Nem ájulnak el tőlem. Ha megjelenik egy csúnya könyv, amin ott vicsorgok, akkor nem azt mondják: „Jaj de jó, megjelent apa új könyve!” Nem! Hanem ezt: „Őristen! Ez te vagy? Hát csúnyább vagy, mint az életben, Festerkém!” Nem tudom, tudjátok-e, ki az a Fester, az *Adams Familynek*, ennek a remek amerikai filmnek a legcsúnyább szereplője. Nagyon sokszor láttam gyermekeim buzdítására, remekül mulattam rajta; nagyon jólesik nekem, hogy van humoruk, és nem érzek benne semmilyen tiszteletlenséget. Szeretetet érzek benne. És könnyed kommunikációt. Ettől függetlenül ha érdeklí őket, és titokban előveszik az újonnan megjelent könyvem, annak is örülök. De ha nyíltan ünnepele nének, azt hiszem, elpusztulnék a szorongástól.

Szóval valahogy úgy gondolom, hogy a szeretet az, ami megkelene, hogy maradjon. És ami állandóan változik. Láttam jó példákat erre. Nemegyszer nagyon nehéz például egy bizonyos életkor fölött

otthon tartani a szülőt, és szorong a gyerek – aki akkor már idős felnőtt –, hogy most mi lesz... De otthon tartja, mert ő otthon akar maradni. És Úristen, megint csönget, de éjszaka, és már harmadszor, ötödször... Persze, hogy eszébe jutnak ilyesmik, de mégis viszonylag kedvesen megy be hozzá, és megteszi, amit kér, és így tovább. Szóval egy állandó küzdelemben újra és újra fellobbantott, kiküzdött szeretetet az, amit remélni vagy adni lehet. Ennek van realitása, úgy látom. Ehhez természetesen kell egy előtörténet, ez biztos. Amelyik biztosan tele van konfliktusokkal is – melyik előtörténet nincsen?! De mégis, merre dől el a dolog?

Azzal kapcsolatosan, amit még Zoltán mondott, eszembe jut a zseniális *György Júlia* híres könyve, *Az antiszociális személyiség*, amiért talán Kossuth-díjat is kapott – méltán. Ebben nagyon szépen bemutatja, példákkal illusztrálva, hogy amikor valaki elkövet valamit, akkor megszegyenítik, megbüntetik és így tovább, és ezáltal „azonossá kovácsolják” a tettével ahelyett, hogy azt mondanák neki: a te tetted mögé látok és nyúlok, a te halhatatlan lelkedig, és annak kínálkozom szövetségesül, hogy együtt tudjunk küzdeni, megpróbáljunk valamit kezdeni ezzel a tettel s a többi.

R. Z. *Pilinszky* mondja azt, hogy „egyetlen tetteire visszametszett ember”; ez egy alapvető probléma, igen. Azt hiszem, hogy a nevelésnek a múltban elkövetett bűnei közül sok mindent fel lehet hánytorgatni, többek közt ezt is. De ha jól látom, a világ azért eléggé jó irányba halad a nevelés terén a gyermekek komolyan vétele szempontjából. A harminc-negyven évvel ezelőtti helyzethez képest fantasztikus a fejlődés; új felismerések sokasága könnyítette meg azt, hogy ne kicsinyített felnőttek lássuk a gyerekeket, hanem más szemmel nézzük őket, úgyhogy ilyen értelemben szerintem pozitív kép áll előttünk.

Még az emlékezés kérdésére hadd térjek vissza, hogy mennyire lehet jövőt építeni a múlt nélkül. *Harald Weinrich* írt egy könyvet *Léthé, a felejtés művészete és kritikája* címmel, amely a felejtés, illetve az emlékezés problémájáról szól, és gyönyörűen benne van az az alapvető felismerés, hogy tulajdonképpen hogyan függ össze egy-

mással a két dolog, mit lehet elfelejteni, és mit nem, illetve hogy tulajdonképpen mennyire van az ember létébe beleágyazva az emlékezés felelőssége és feladata. Talán nyugodtan meg lehet fogalmazni, hogy igazán attól lehetünk emberek, hogy folyamatosan aktív emlékezésben vagyunk. Sőt azt gondolom, hogy a vallás maga sem más, mint folyamatos aktív emlékezet, amely lehetővé teszi azt, hogy az ember igenis folyamatosan, családi körben, családi körből kiindulva egy egész közösség körében életben tart, az emlékezetében tart olyan eseményeket, amelyekből a saját identitását nyeri. Én valahogy így látom a vallást. A kereszténységet is, amely megpróbál egy ilyenfajta kapcsolatot létesíteni régmúlt események és a jelen szituáció között.

Ebben tulajdonképpen nagyon szépen ott van az, hogy generációról generációra hagyományozódnak át – nem azt mondom, hogy az értékek, mert most azért látjuk, hogy nagyon sok minden nem vihető át. De az biztos, hogy ha más nem, az emlékezésnek ez a fajta kötelezettsége vagy feladata gyönyörűen áthagyományozható, és ilyen értelemben talán a legfontosabb dolog az embernek a múltjához való viszonya. Talán ez adja a legjobb felvérteztséget ahhoz, hogy az embert ne lehessen manipulálni. Mert figyeljek meg, ugye mindig akkor van probléma, amikor embereket elvágnak a múltjuktól. Áttelepítenek egy populációt mondjuk panelekbe, és az összes tradíciójuktól elszakítják őket: ezeket az embereket lehet a leginkább manipulálni. Lehetne erre erdélyi példákat is sorolni, hogy milyen speciálisan kidolgozott bűnöket követett el módszeresen a Ceaușescu-rendszer, amikor megpróbálta főlészámolni az emlékezésnek és a közösségre találásnak ezeket a gyönyörű helyszíneit, pontosan azért, hogy haljon ki, haljon meg, és ne lehessen többé ilyen értelemben a tradíció forrása a múlthoz való kötődés.

V. T. Visszakanyarodnék még egy előző gondolathoz, amely arról a negatív tendenciáról szólt, amikor a tiszteletet hozzákapszoljuk a törvényhez. Azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy már nem a törvény alatt vagy a törvény világában élünk, hanem a szeretet és a szabadság világában, és nem kell többé megparancsolni dolgokat. Én itt

érzem jól magam. És infantilis is vagyok, és nem várok el tiszteletet. Tanítók is, és ott is zavar a tisztelet, a szemteleneket viszont imádom. Mert a szemtelenek gondolnak valamit, és ítélkeznek... A kamasz eleve szemtelen; ezt úgy látom, hogy ott valami nagyon erősen mozog, és ettől nem szabad megijedni szerintem. Ha a rokonszenv megvan, akkor minden rendben. A gyerekek igenis tisztelik a szüleit, ha érzik a szeretetüket. Akkor tisztelik is őket.

Nagyon érdekes látni, hogy egy családban, ahol a gyerekek jól érzik magukat, ahol lehetőleg mindig otthon van valaki – persze ez nagyon nehezen oldható meg, és mi lesz akkor a nőekkel, és miért pont a nők lennének otthon; de ez már egy másik terület –, szóval ha jó érzés a gyerekeknek hazamenni, és így tovább, akkor nem kell arról beszélni például, hogy ne vegyél Barbi babát. Ilyesmi ott soha nem hangzik el, mert a gyerekek egyszerűen nem kell a Barbi baba. Nem úgy van, hogy meg kell mondani a gyerekeknek. A gyerek veszi az adást, és nagyon is érzi, hogy mi a helyzet. Amikor egy gyerek mondjuk egyre drágább tárgyakat kezd hajkurászni, az érzelmi nélkülözést jelez. Az tünet. Tehát nem jó az 5200 forintos cipő, de még a 12 000 forintos sem, a 43 200-as lenne az igazi. Itt probléma van. Érzelmeket próbál pótolni ezzel az igénnyel.

Most már kissé elkanyarodtam, de a lényeg az, hogy világos, persze, a kisgyerekek tiszteli és szereti a szüleit, az óvó nénijét és a tanító nénijét, akik felette állnak, követi őket, mintául szolgálnak neki, és ez így van jól. Ez egyértelmű. Az a helyes, ha ez megvalósul.

R. Z. Mondjuk az talán segít a dolog pontosításában, hogy az *Ószövetségben* a „tisztelni” ige héberül szó szerint azt jelenti, hogy valamit nagyra látok. Ez tulajdonképpen megoldja ezt a problémát.

V. T. Remek, köszönöm szépen; igen, ez nagyon jól kifejezi a lényegét.

Azzal kapcsolatban, hogy ez mennyire így van, eszembe jutott valami. Már nem voltam kisgyerek; imádtam a bűvészeket, az volt az érzésem, hogy a világ olyan, amilyennek a bűvészek mutatják, cso-

daszerű. Emlékszem, akkor láttam *Nádasdy Kálmán* rendezésében az Operában *A Rajna kincsét*. Előjött Fasolt és Fafner, a két óriás. És ezek tényleg óriások voltak ott az Opera színpadán, és ott ültem – hány éves lehettem, huszonegy, huszonkettő, nem tudom –, és azt mondtam magamban: Úristen! Ez az! Ilyen a világ. Végre látom az óriásokat! Mindig tudtam, hogy valóban vannak, és nem csak a *Gulliverben*... Megnyugodtam.

Ez egy kisgyerekkori érzés. Később megtanultam a tanulóanalízisben, hogy a kisgyerek mindig óriásnak látja a felnőtteket, és ez a jó érzés tulajdonképpen visszasüllyedés a boldog, biztonságos gyerekkorba – gondolom én.

Kérdező Gyakorló lelkész vagyok, és azt tapasztalom, hogy egyre többször előfordul, hogy idősek egyedül maradnak, mert a gyermekeik elköltöznek, gyakran nagyon távoli vidékekre mennek, Európába vagy Amerikába, és ott élnek tovább. Mit javasolnak az ő lelkigondozásuk szempontjából? Gyakran azt hánytorgatják föl maguknak a gyermekek, hogy nemigen tudják megélni a „Tiszteld apádat és anyádat!” parancsolatot több ezer kilométeres távolságból. Mit lehetne tenni értük lelkigondozói szempontból?

V. T. Nagyon nehéz kérdés egyébként. Persze az emberben felmerül, hogy az illető miért nem viszi ki magához a szüleit.

Kérdező Ilyenkor általában az a probléma, hogy miután valaki kimegy, és ott él Amerikában, Kanadában, egyedül marad. És akkor kimegy utána az egyedül élő nagypapa vagy nagymama, de mivel nem tud integrálódni a város közösségébe, a gyülekezet közösségébe, rögtön honvágya van.

V. T. Igen; az élettörténetek nagyon individuálisak, ezért nagyon nehéz általánosságban beszélni erről... Én nem tudok mit mondani ezzel kapcsolatban, de hátha ti tudtok!

R. Z. Azzal, hogy óriási távolságokra szakadnak el egymástól a családtagok, most már nekünk is meg kell tudnunk barátkozni. Ha azonban az ember belegondol abba, hogy amikor tíz-tizenöt évvel ezelőtt elolvasott mondjuk egy-egy *John Updike*-novellát vagy -regényt, abban folyamatosan ilyen problémák vannak – hiszen Amerika nagyon nagy ország, és ott a családok gyakorlatilag folyamatosan ezt élik át –, akkor rájön, hogy nem ilyen értelemben van itt probléma. Legfeljebb számunkra újak ezek a helyzetek. Szerintem az amerikai lelkigondozói szakirodalomban biztos található ezzel kapcsolatban valami, ott szerintem már rég foglalkoznak ezzel a témával.

V. T. Egészen általános szabályként csak azt tudom mondani, hogy meg kell hallgatni az időseket. Tehát nem tudok igazán eredményt elérni azzal, hogyha meg akarom győzni, hogy lássa be... Nem. Meghallgatni, kérdezni, érdeklődést tanúsítani. Nagyon jólesik az időseknek, ha visszaemlékezhetnek, és leírhatják, elmesélhetik, ezáltal pedig élővé tehetik az emlékeiket. Tehát olyan emberi közeget nyújtani a számukra, amiben meghallgatják őket. Biztos, hogy ez minden kapcsolatban rendkívül fontos.

Ha például egy fiatal pszichológus megkérdezi: „Mit csináljak, amikor kimegyek az iskolába?“, akkor azt felelem neki, hogy semmiképp ne adjon tanácsokat a tanároknak. Hallgassa meg őket, hogy mit mondanak a gyerekekről. Ez sokkal többet ér! Utána, amikor ő eljön az iskolából, a tanár gondolkozni fog azon, amit ő maga elmondott.

Szeretnék elmondani röviden egy régi kísérletet. A nagy *Lewin* – nem a *P. Howardnál* szereplő nagy Levin, hanem a pszichológus – az amerikai kormány megbízásából azzal próbálkozott a munkatársai-val együtt a második világháború idején, hogy hogyan lehetne rávenni az amerikai háziasszonyokat arra, hogy ne várják el, hogy mindig legyen friss marhahús, hanem ők is énjék be a konzervvel. Ugyanis irtózatosságnak tartották a marhahúst és dobták ki például a szovjet frontra, a szovjet katonák amerikai marhahúson éltek. Két csoportot alakítottak. Az egyikben vetí-

tettek, elmagyarázták, minek mi az oka, győzködtek őket, főztek nekik, hazavihettek konzerveket. A másik csoportban ugyanígy vetítettek, mondtak nekik valamit, de csak keveset, főztek nekik, és utána megkérdezték tőlük, hogy miért rossz a marhahúskonzerv. Miért rosszabb, mint a friss hús? Meghallgatták és gondosan lejegyezték a válaszokat. Minden háziasszony kapott öt konzervet. Három hónap múlva elmentek hozzájuk, és megnézték, mennyit használtak föl ebből. Akik elmondhatták, hogy miért is rossz a marhahúskonzerv, szignifikánsan többet főztek meg belőle, mint azok, akiket meg akartak győzni arról, hogy nem rossz. Szerintem ez fontos tanulság.

G. Á. Nagyon szépen köszönöm Vekerdy Tamásnak és Réz-Nagy Zoltánnak, hogy eljöttek, és megosztották velünk ezeket az értékes gondolatokat.

Vinczellér Imre • NÉMA HANGSZEREK



UTÓSZÓ

Sokfelől jövünk, sokfelé megyünk. Gyökereink, hagyományaink, számos esetben értékeink is különbözőek. Ezek megoszthatnak bennünket, vagy beszélgetésre serkenthetnek minket. Építő, gazdagító párbeszéd vagy megosztó ellenségeskedés alakulhat ki közöttünk.

Az Asztali beszélgetésekkel azt a célt tűztük magunk elé, hogy az ellenségeskedés, az elzárkózás és az elidegenedés helyett a párbeszédet, a nyitást, az egymásra figyelést, az eltérő vélemények meghallgatását és megértését válasszuk.

Azt hiszem, rendezvényeink szellemisége és hangulata ezt az üzenetet fejezi ki. Különböző szellemiségű emberek ülnek egy asztalnál – és ebben a kötetben egymással folytatott eszmecserejük együtt olvasható. A disputapartnerek sokszor egyetértenek, és közös véleményüket színesítik egyedi meglátásaikkal, tapasztalataikkal, gyakran pedig eltérő gondolataikat fejtik ki egy bölcs, a másikat megérteni és elfogadni akaró dialógusban. A párbeszéd sokszor itt kezdődik.

A kötet egyik érdekessége és értéke, hogy az elhangzott beszélgetésekhez képzőművészek is csatlakoznak alkotásaikkal mint harmadik beszélgetőtársak. Festményeik és grafikáik továbbvisznek bennünket a képzőművészet útján egy olyan kifejezésformáig, mely a beszélgetés folytatásaként a szavakkal meg nem fogalmazhatónak a világába vezet. Minden verbális és képi beszélgetőtársnak ezúton is köszönjük készséges és önzetlen együttműködését és munkáját.

A 2004-ben Győrött indított, majd két éven keresztül helyi szinten megrendezett Asztali beszélgetések mára már különböző helyszíneken zajló rendezvénysorozattá nőtte ki magát. Balassagyarmaton, Budapesten, Győrött, Mosonmagyaróváron és Sopronban szervezünk Asztali beszélgetéseket, és örömmel tapasztaljuk, hogy a hallgatóság körében is különböző értékrendet képviselő emberekkel ismerkedhetünk meg hónapról hónapra.

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány nevében remélem, hogy az olvasott beszélgetések felkeltették érdeklődését, és ahogy a harmadik beszélgetőtársak, Ön is megtalálja azt a kifejező formát, amely a disputa további életét jelenti.

Szeretettel várjuk alkalmainkon.

Galambos Ádám
az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány
kuratóriumának elnöke

<http://www.asztali.hu>

KÖZREMŰKÖDŐK

Csepregi András

Evangélikus lelkész, egyetemi docens, az Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyházi Kapcsolatok Titkárságának vezetője, a Bibó István Szellemi Műhely tagja, az Evangélikus Tényfeltáró Bizottság tagja, több tucat önálló könyv, cikk, tanulmány és fordítás szerzője.

Csermák Zsuzska

2007-ben végzett a Magyar Képzőművészeti Egyetem képgrafika szakán, 2006-ban ösztöndíjasként a spanyolországi Universidad de Castilla-La Mancha nevű intézményben tanult.

(<http://csermakzsuzska.blogspot.com>)

Deim Pál

Kossuth- és Munkácsy-díjas festő, grafikus és szobrász. Részt vett a nagyatádi művésztelep munkájában. 1990-ben lett a Magyar Képzőművészeti Főiskola címzetes egyetemi tanára, 1991 óta a Magyar Művészeti Akadémia tagja. (<http://www.artendre.hu/html/deimpa>)

Deim Péter

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum fotográfusa, a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének tagja. A hagyományos fotográfálás mellett fotógrafikával, fotogrammok készítésével foglalkozik. (<http://www.artendre.hu/frame3.html>)

Esterházy Péter

A többek között József Attila- és Kossuth-díjjal kitüntetett író, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tagja, a hazai és nemzetközi kortárs irodalom egyik meghatározó személye. Könyvei szinte a világ minden jelentősebb nyelvén olvashatók.

Fabiny Tamás

A Magyarországi Evangélikus Egyház Északi Egyházkerületének püspöke, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Újszövetségi Tanszékének volt tanszékvezető professzora. (<http://eszak.lutheran.hu>)

Fehér László

Kossuth- és Munkácsy-díjas festőművész. Művei a magyar és nemzetközi közgyűjteményekben is megtalálhatóak. 2007-ben a Magyar Kultúra Követe, valamint a Magyar Zsidó Kultúráért-díjjal is kitüntették. (www.feherlaszlo.hu)

Felugossy László

Munkácsy-díjas festőművész. Tagja a Magyar Képző-és Iparművészek Szövetségének, a szentendrei Vajda Lajos Stúdióinak és a Művészeti Alapnak is. Művei számos közgyűjteményben megtalálhatóak. (www.felugossy.com)

Galambos Ádám

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány kuratóriumának elnöke, az Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus-lelkész szakos hallgatója. (<http://www.asztali.hu>)

Hankiss Elemér

Széchenyi- és Prima Primissima-díjjal kitüntetett szociológus. A Stanfordi Egyetem, a Firenzei Európa Egyetem, a Bruges-i Európa Egyetem és a budapesti Central European University (CEU) vendégprofesszora, a Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézetének tudományos tanácsadója.

Hausmann, Jutta

Evangélikus lelkész, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Ószövetségi Tanszékének vezető professzora, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának vezetője.

Heller Ágnes

A többek között Széchenyi-díjjal, a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével és az európai kultúra kutatásában szerzett érdemeiért Sonning-díjjal kitüntetett filozófus a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a párizsi College Internationale de Philosophie tagja, a filozófia Hannah Arendt-professzora, a New York-i New School for Social Research oktatója.

Jelenits István

Piarista szerzetes, egyetemi tanár. Az Apor Vilmos Katolikus Főiskola és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanít. Számos teológiai könyv szerzője, 2005-ben Fraknói Vilmos-díjjal tüntették ki. (www.piar.hu)

Jókai Anna

Kossuth- és József Attila-díjas író, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja, a Magyar Művészeti Akadémia tagja, a Magyar Kultúra Lovagja.

Kondella Mihály

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem hittanár szakos hallgatója, az ELTE Bölcsészettudományi Karának angol szakos hallgatója, fotóművész, rendezvényeink önkéntes fotósa. (www.kondellamisi.hu)

Lengyel Anna

A Magyar Rádió volt munkatársa, a Magyarországi Evangélikus Egyház országos felügyelőhelyettese, a Déli Egyházkerület felügyelője, az Egycseppes esték háziasszonya. (<http://egycsepp.lutheran.hu>)

Mesterházy Balázs

Evangélikus lelkész, a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium iskolalelkésze. (www.bdeg.hu)

Réz-Nagy Zoltán

A Debreceni Evangélikus Egyházközség igazgató lelkésze. (www.degy.hu)

Simon András

Grafikusművész, számos könyv szerzője, tagja a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének, valamint a Molnár-C. Pál Baráti Kör művészársaságának is. Kiállításai itthon és külföldön is nagyon népszerűek. (www.simongaleria.hu)

Vekerdy Tamás

Pszichológus, gyermekpszichológus, a Waldorf-pedagógia magyarországi megalapítója. Jelentős szerepet játszott a magyarországi Waldorf-óvodák és -iskolák megalapításában, számos pszichológiai és szépirodalmi könyv szerzője.

Vinczellér Imre

Festőművész. A Magyar Művészeti Akadémia Koller-díjával és többek között a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjével kitüntetett művész tagja a Molnár-C. Pál Művészeti Társaságnak. Művei számos hazai és külföldi közgyűjteményben megtalálhatóak.